

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

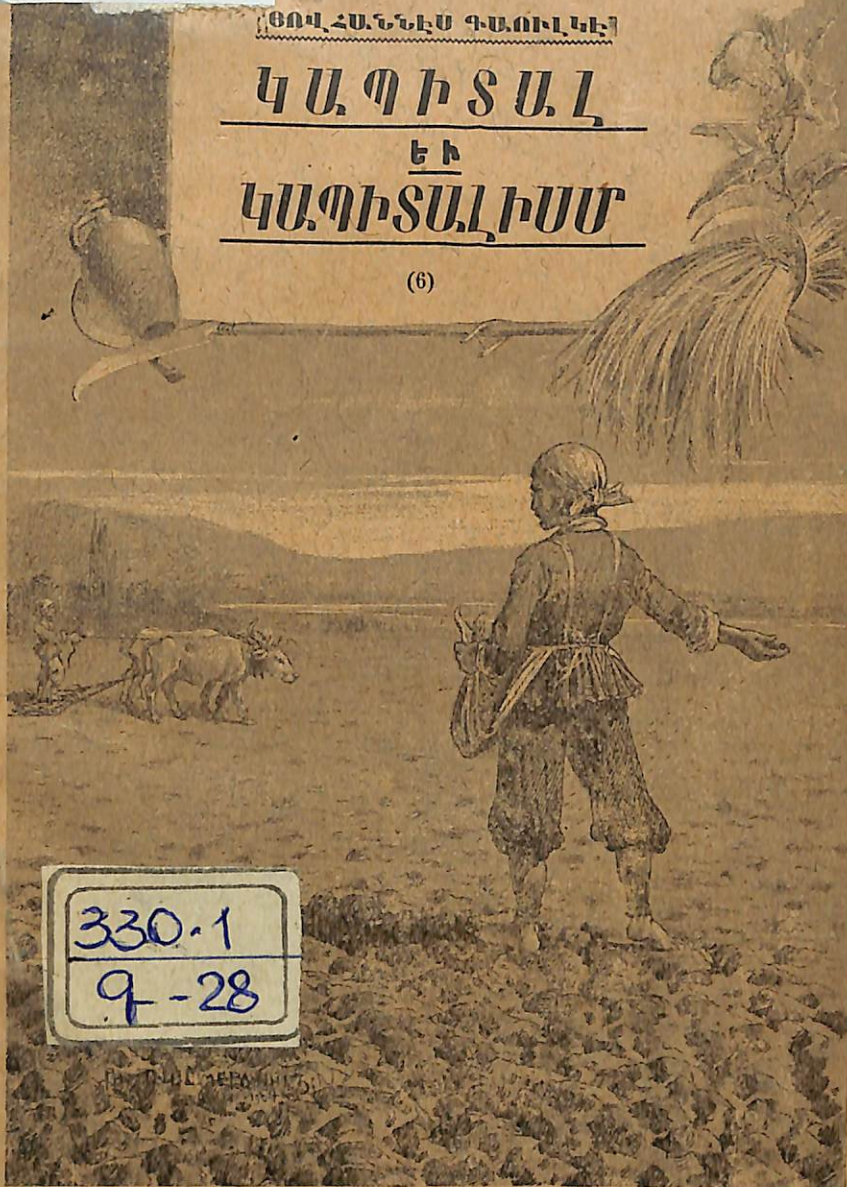
22.183

«ԱՍ. Լիսիցեան եւ Ընկ.» Ընկերութեան

ԹՈՎԱԿԱՆ ԳՐԱՌԱԿԷՒ

Կ Ա Պ Ի Տ Ա Լ
Ե Ի
Կ Ա Պ Ի Տ Ա Լ Ի Ս Մ

(6)

330.1
9-28

ՀՐԱՏ. ԸՆԿԵՐ. ,,ՍՏ. ԼԻՍԻՅԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.՝՝

Սկսել է մի շարք թարգմանական գեղարվեստական մեծ զրևածրների հրատարակութիւն

«ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԼԵՂԻՆԱԿՆԵՐ»

ընդհանուր վերնագրի ակ

Թարգմանութեանը մասնակցելու են առաջնարդ ոյժեր.

ԱՌԱՋԻՆ ՎԵՅՉԱՏՈՐԵԱԿԻ

մէջ մանուժ են հետեւեալ աշխատութիւններ.

1. Էրկման-Շասրիան—«ՄԻ ԳԻԻԴԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ», վէպ 18-րդ դարի վերջի ֆրանսիական կեանքից:
2. Վօլքիչ—«ԲՈՌ», վէպ երեսնական թւականների իտալական կեանքից:
3. Վ. Ֆօն Պօլեց—«ԲԻԻՏՆԵՐ ԳԻԻԴԱՅԻՆ», վէպ ժամանակակից գերմանական կեանքից:
4. Էմիլ Զօլա—«ԺԵՐՄԻՆԱԼ Կամ ԱԾԽԱՀԱՏՆԵՐ», վէպ ժամանակակից ֆրանսիական կեանքից:
5. Հաուպսման—«ԴՐԱՄԱՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ» (Կառապան Հենշել, Զուլհակներ, Կրամպտօն բարեկամը և այլն).
6. Կ. Է. Ֆրանցօզ.—«ՏԱՐԱՍ ԲԱՐԱԲՕԼԱ», —վէպ երեսնական թւականների պօղօլեան ուստիաների կեանքից:

Ամբողջ հրատարակութիւնը կունենայ 2200—2400 մեծադիր երես և կըսկուի 1905 հոկտ. ու կը վերջանայ 1906 թ. մայիսին:

330-1
9-28

15 JAN 2010
ՀԱՅ ԿՆԱՅԻՆ

ՅՈՎ. ՀՍ. ՆԵՔՍ ԳՍ. ՈՒԼԿԷ

Կ Ա Պ Ի Տ Ա Լ
ԵՒ
Կ Ա Պ Ի Տ Ա Լ Ի Ս Մ

Հրատարակուիլու

Գերմ. Թարգմ. Ս. Թառայեան

Հրատարակուիլու
Ս Տ. Լ Ի Ս Ի Յ Ե Ա Ն Ի
Ե Ա Ը Ն Կ

ԹԻՖԼԻՍ 1905
Տպարան ,,ՀԵՐՄԻՆ՝ Փնդարիան Փոզ. 15
(113)

14 MAR 2015

22.183

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- I. Կապիտալի ու կապիտալիստի էութիւնը:
- II. Կապիտալի ծագումը:
- III. Կապիտալիստի հոգեբանութիւնից:
- IV. Մարդը՝ կապիտալիստի տիրապետութեան տակ:

I. ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՈՒ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՄԻ ԷՌԻԹԻՒՆԸ

Հոռոմէական աշխարհակարութեան կործանելու օրերից մինչև մեր ժամանակը, եւրոպական ազգերը անցել են անտեսական երեք դարեշրջաններ՝ գիւղական-աւատական, արհեստաւորական և կապիտալիստական: Տնտեսութեան համապատասխան շրջաններ է ունեցել և ընդհանուր քաղաքակրթութիւնը, որին ուղղութիւն տուող գլխաւորապէս անտեսութիւնն է եղել: Առաջին դարեշրջանը սկսեց այն ժամանակ, երբ դերմանական ազգերը պատմական նշանակութիւն ստացան. նա գլխաւորապէս երկրագործական կուլտուրայի դրոշմ է կրում: Այդ շրջանում անտեսական կեանքի միակ ձգտումն է՝ սեփական հողաբաժնից օգտւելով, ձեռք բերել իւր ապրուստը, սեփական աշխատանքով և մասամբ էլ ուրիշների օգնութեամբ: Այդպիսի անտեսութիւնը հնարաւոր էր այն պատճառով, որ իւրաքանչիւր հողատէր ունէր փոքրաթիւ ստրուկներ ու ճորտեր, որոնք իրանց ընտանիքների հետ միասին նրա սեփականութիւնն էին կազմում և ամօշտովին հլու-հպատակ էին նրան:

Дозволено цензурою 12 Июля 1905 г. Гор. Тифлисъ.

3324-82

Տնտեսական երկրորդ դարեշրջանի յատկանիշն այն է, որ մարդիկ պահպանում են իրանց գոյութիւնը՝ առանց հողային սեփականութիւն ունենալու: Այդ շրջանը աննկատելի կերպով ծագում է առաջինից: Տնտեսական աշխատանքը այլ ևս անմիջական կապ չունի հողի հետ, նախկին ստրկական յարաբերութիւնն էլ հաց տուղի ու գործաւորի մէջ լուծւած է: Մեր խօսքը վերաբերում է միջնադարեան քաղաքների արհեստաւորական դարեշրջանին: Այս տնտեսութեան նպատակը հետեւեալն է՝ ձեռք բերել իւր դասակարգին պատշաճ ապրուստ, մի որեւէ արհեստի միջոցով, կամ առհասարակ ուրիշների համար աշխատելով: Մինչդեռ առաջին շրջանում կալւածատէրն էր տնտեսական կազմակերպութեան պարարտըսը, այժմ վարպետն է տնտեսական կազմակերպութեան ներկայացուցիչն ու ղեկավարը: Վարձ ստացող քարկարներն ու աշակերտները բոլորովին ուրիշ յարաբերութիւն ունին դէպի իրանց վարպետները. նրանք առաջին շրջանի գիւղական աշխատաւորների նման ստրուկներ չեն, այլ ազատ մարդիկ են, գոնէ այն մտքով, որ պարտաւոր չեն աշխատել միշտ միևնոյն մարդու համար: Սակայն սրանք էլ մի ուրիշ տեսակ կախում ունին. սրանց յարաբերութիւնները որոշւած են համբարական խիստ ու ճշգրիտ կանոններով, ուստի աշխատաւորը չէ կարող սրտի ուզած դէպքում, առանց այլ և այլի, առաջարկել իւր ոյժը կամ հմտութիւնը ում և ինչ ձևով կամենայ, որպէս անում է մեր ժամանակակից բանւորը:

Երրորդ դարեշրջանը սկսում է միջին դարերի սկզբներից, իսկ մեր ժամանակում արդէն իւր գագաթնակէտին է հասել. նա կարող է կոչւել՝ զուտ առևտրական—շահագիտական տնտեսութեան շրջան:

Այստեղ արդէն տնտեսութեան անմիջական նպատակը փոք ձեռք բերելն է: Որպէսզի այդ, կապախիլասական անւանւած, տնտեսութիւնը հնարաւոր լինի, անհրաժեշտ է երկու բան՝ մի կողմից աշխատանքը պիտի բոլոր տեսակէտներից միանգամայն ազատ լինի, իսկ միւս կողմից անհրաժեշտ է, որ նիւթական միջոցները և բանւորական ոյժը միևնոյն ձեռքի տակ կենտրոնացած չլինին: Տնտեսական իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն որոշւում է և այն բանով, թէ իսկապէս ուր է ձգտում նա, ինչո՞ւ համար է պատրաստում այս ու այն առարկան: Ի հարկէ, ամեն բան պատրաստում են այն նպատակով, որ յետոյ գործադրեն ու սպառեն, եթէ ոչ՝ առարկան ինքն իրան ոչ մի նշանակութիւն չունի: Գուցէ միայն գեղարեստի ասպարիզում կարող է խօսք լինել այնպիսի առարկաների մասին, որոնց նպատակը հէնց իրանց գոյութիւնն է. նկարը կամ պատկերը սպառելու համար չէ, այլ ունի մի զաղափարական նպատակ՝ հողեկան բաւականութիւն պատճառել մարդկանց և բարի օրինակ տալ: Ուրիշ բան է սպառողական մթերքների կամ առարկաների արդիւնագործութիւնը: Այստեղ առարկան պատրաստում են, որպէսզի յետոյ սպառեն, թէ չէ՝ նա ինքն ըստ ինքեան ոչ մի արժէք չունի: Հարցը միայն այն է, թէ ով է առարկան սպառելու կամ գործադրելու: Ընտանեկան սահմանափակ տնտեսութեան մէջ (ինչպէս տնտեսական առաջին շրջանում) պատրաստում են շորեր, կօշիկներ ու բազմատեսակ ուրիշ առարկաներ՝ բոլորն էլ սեփական գործածութեան համար: Իսկ մի կապիտալիստական գործարանում այս ու այն առարկաները պատրաստում են բոլորովին ուրիշ նպատակով. այդ ապրանքները չէ սպառելու ոչ գործարանատէրը իւր ընտանիքի հետ

միասին և ոչ էլ նրա բանւորները: Այստեղ ապրանքը պատրաստում են՝ ուրիշեներին վաճառելու եւ ջան ստանալու նպատակով: Այդ տեսակէտից, նշանակութիւնն չունի այն հանգամանքը, թէ ինչ ձևով են գործում՝ ձեռքով թէ մեքենայով, անհատական ոյժերով է գործը կատարում, թէ խմբական աշխատութեամբ: Ուրեմն տնտեսական գործունէութիւնը, սպառելու տեսակէտից կարող է միայն երկու նպատակներից մէկին ծառայել: Կատարելով որևէ տնտեսական գործ, մենք կամ պատրաստում ենք այնպիսի բարիքներ, որոնք հարկաւոր են մեր սեփական գործածութեան համար, կամ թէ մեր պատրաստած իրերը ուրիշներն են գործ ածելու, իսկ մենք մի որոշ շահ ենք ստանալու: Ուրիշ խօսքով ասած՝ տնտեսութեան նպատակը կամ սեփական պահանջի անմիջական լրացումն է, կամ թէ շահ ստանալն է: Եւրոպական ուղեբերի տնտեսական զարգացման առաջին շրջանը — գիւղտիկանաւատականը — ղեկավարում էր սեփական պահանջի լրացման սկզբունքով: Երկրորդ շրջանում, ուր գլխաւոր դերը արհեստն էր խաղում, պահանջի լրացման սկզբունքի հետ զուգընթաց, նկատւում էր և շահ ստանալու սկզբունքը: Իսկ երրորդ — կապիտալիստական — շրջանում, արդէն տնտեսական կեանքին ամբողջովին տիրապետում է շահագրիտական սկզբունքը:

Ահա այդ երրորդ շրջանն է կազմում մեր վրձոյ-կի նիւթը: Մենք պիտի պարզաբանենք այն հարցը, թէ ինչ է իսկապէս կապիտալը և ինչպէս է նա առաջ եկել, ինչի՞ մէջ է կայանում կապիտալիստի էութիւնը, որպէսզի յետոյ կարողանանք ըմբռնել, թէ ինչպէս է կապիտալիստը հիմնովին յեղաշրջել տնտեսական կեանքը, փոխել մարդու մտածողութեան եղանակը և որոշել անհատի դիրքը հասարակութեան մէջ:

Կապիտալը տնտեսական գործօճներից մէկն է. նա վաղուց գոյութիւն ունի. գուցէ սկիզբ է առել նա ըաղաքակրթութեան ամենանախնական շրջանում: Բայց կապիտալը իւր այժմեան նշանակութեամբ էապէս տարբերում է նախկին՝ առետրական ու վաշխառուական դրամագլուխներից: Վերջիններս, ի հարկէ, նոյնպէս որոշ արժէք էին պարունակում իրանց մէջ, ինչպէս և առաջինը, նոյնպէս շահ էին բերում և իրանք իրանց աճում էին, սակայն նրանց աճեցողութիւնը կատարում էր ուրիշների հաշին, շատ թէ քիչ աչքի ընկնող կեղեքմամբ: Իսկ նորագոյն կապիտալը, ընդհակառակը՝ շահ է բերում, հաւասար արժէքները իրար հետ փոխանակելու միջոցով: Այդ շահեցումը տեղի է ունենում երկու առանձին փոխանակութիւնների մէջ գտնուող ժամանակամիջոցում: Ուրպէսզի կապիտալը կարողանար ձեռք բերել իւր այժմեան յատկութիւնը, անհրաժեշտ էր, որ տնտեսական կեանքը հիմնովին կերպարանափոխէր, և գործատիրոջ ու գործաւորի յարաբերութիւնները հիմնական ձևակերպութեան ենթարկէին: Ո՛չ պակաս պիտի փոխէին արդիւնագործողի ու սպասողի յարաբերութիւնները:

Թէ ինչ է կապիտալը և ինչ պէտք է հասկանալ կապիտալիստ անելով, այդ մասին շատ կարծիքներ են յայտնւել, որոնք մեծ մասամբ իրար բոլորովին հակառակ են եղել: Աւելի հին տնտեսագէտների կարծիքով, կապիտալը այն արժէքն է, որը գոյացել է նախապէս գործադրւած աշխատանքի միջոցով, ուրեմն կապիտալը ուրիշ մի բան չէ, բայց եթէ մարմնացած աշխատանք, կամ գործադրւած աշխատանքի կուտակումը, կենտրոնացումը: Աշխատանքի այդ կոյտը կարող է հարկաւոր դէպքում զանազան նոր արժէքներ հայթայթել, ար-

գիւնք բերել, միայն թէ, և հարկէ, յիշեալ կոյտը վեր-
լուծելու համար անհրաժեշտ է տնտեսական որոշ գոր-
ծունէութիւն: Տնտեսագէտ Բաստիատի կարծիքով, կա-
պիտալը բաղկացած է երեք առանձին տարրերից՝ ար-
գիւնագործութեան համար պիտանի նիւթերից, ան-
հրաժեշտ գործիքներից, և այն սպառողական պաշարից,
որը գործադրում են բանուորները գործի ընթացքում:
Բայց այդ որոշումը աչքի առաջ ունի միայն կապի-
տալի արտաքին յատկութիւնները, իսկ նրա ներքին
էութեան մասին ոչինչ գաղափար չէ տալիս: Ենթա-
գրենք, որ մենք ձեռքի տակ ունինք յիշեալ երեք տար-
րերը, այսինքն՝ նիւթեր, գործիքներ ու պաշար: Այնու-
ամենայնիւ սրանցով մենք չենք կարող գործ առաջա-
ցնել, արդիւնք բերել, շահ ստանալ, եթէ միաժամանակ
ձեռքի տակ չունենանք անհրաժեշտ մարդկային ոյժը՝
ստրուկներ կամ վարձկան բանուորներ: Հոռմէական մե-
ծածաւալ կալածատէրերը և միջնադարեան աւատա-
կան ասպետները ձեռքի տակ ունէին աշխատաւորների
ամբողջ բանակներ՝ կազմած կամ ստրուկներից, կամ
թէ մշտնջենաւոր հպատակներից, որոնք նրանց համար
աշխատում էին, առանց համապատասխան վարձա-
տրութիւն ստանալու: Հողի հետ կապւած աշխատաւոր
բանակը կալածատիրոջ կապիտալի մի մասն էր կազ-
մում, ինչպէս և նրա անատունները: Ուրեմն նախկին
կապիտալը եսպէս սարբերում էր այժմեան կապիտալից
նրանով, որ այն ժամանակ հողերի մեկուրեքան կամ
հուս նիւթերի շահագործութեան համար անհրաժեշտ մարդ-
կային ոյժը—հողատիրոջ անձնական սեփականութիւնն
էր: Հում նիւթը, գործիքներն ու պաշարը միասին
առած, չէին կարող ժամանակակից կապիտալի նշանա-
կութիւնն ունենալ, քանի դեռ աշխատանքը ազատ

չէր: Նախ պիտի աշխատաւորի գիրքը փոխւէր, աշխա-
տաւորը ինքը իւր ոյժի տէրը դառնալով, իրաւունք
ունենար վաճառելու իւր ոյժը կամ ընդունակութիւնը,
որպէսզի հում նիւթ, գործիք ու պաշար կամ դրամ
ունեցողը կարողանար իւր ստացւածքը շահագործել:

Այդպիսով է ահա կապիտալը ստացել իւր ժա-
մանակակից նշանակութիւնը, որ արտայայտում է Կարլ
Մարկսը հետեւեալ կերպով. «Կապիտալը ժամանակա-
կից իմաստով միայն այն ստացւածքն է, որը սեփա-
կանատէրը գործադրում է՝ բանուորական ոյժ կոչւած
ապրանքը արժէքաւոր դարձնելու համար. կապիտա-
լիսաք գնում է բանուորական ոյժ կոչւած ապրանքը,
վճարելով նրա շուկայական ամբողջ գինը, իսկ յետոյ
գործադրելով իւր գնած ոյժը, առաջ է բերում ար-
գիւնարեւրած ապրանքի մէջ մի աւելորդ արժէք՝ որ և
սեփականացնում է իրան: Ուրեմն կապիտալը ինքն իրան
բազմապատկող բնաւորութիւն ունի. նա ներկայացնում է
մի այնպիսի արժեք, որը ինքն իրան պնդում ու աւելի ար-
ժեքաւոր է դառնում:

Այն ժամանակից սկսած, որ բանուորական ոյժը
անկախ զբօսութիւն ստանալով, դարձել է մի ապրանք,
որը կարելի է միշտ, հարկաւոր քանակութեամբ ձեռք
բերել, կապիտալիստական ձեռնարկութիւնն էլ դար-
ձել է հնարաւոր ու շահարեւր: Ձեռնարկուն փողով
գնում է բանուորական ոյժ կոչւած ապրանքը, որքան
հարկաւոր է իւր տնտեսական նպատակի համար: Հէնց
որ ձեռնարկութեան նպատակը իրագործւած է, ձեռ-
նարկուի ու բանուորի յարաբերութիւնը լուծւում է.
նրանք այլևս ոչինչ կախում չունեն իրարից: Այդպի-
սով, ձեռնարկուն ու բանուորը գտնւում են ապրանք
(ոյժ) վաճառողի ու գնողի յարաբերութեան մէջ: Ուստի

ամենափոքրը կապիտալն անգամ կարելի է այս ու այն կերպով գործի դնել և շահ ստանալ: Նախնական կապիտալի ստեղծման ժամանակներում, նիւթական միջոցներ կամ գրամ ունեցողը կարող էր իւր ստացւածքը շահագործել միմիայն առուտուրի կամ վաշխառութեան միջոցով, բայց չէր կարող դառնայ կապիտալիստ — արդիւնագործ, որովհետև շուկայում չէր ծախւում բանւորական ոյժը, այսինքն բանւորը, այժմեան մտքով, գոյութիւն չունէր:

Այժմ, երբ արդէն մեզ համար պարզեց կապիտալի ինքն իրանից արժէք առաջ բերող բնաւորութիւնը, դժւար չի լինիլ հասկանալ կապիտալիստական անտեսութեան կամ, ուրիշ խօսքով ասած, կապիտալիստի էութիւնը: Կապիտալիստ ասելով, ըստ Զօմբարտի, հասկացւում է այն անտեսական ձևը, որի նպատակն է՝ շահեցնել մի նիւթական ստացւածք, այսինքն նրան գործի դնել ձեռնտու կերպով, այս դէպքում կապիտալը ենթարկւում է մի շարք կերպարանափոխութիւնների, նրան գործադրում են, վարձատրելով բանւորին՝ մերթ այս ու մերթ այն ծառայութեան համար: Այդ ձևով անա, նիւթական ստացւածքը դառնում է անտեսական գործունէութեան կենտրոնական ոյժը, և կապիտալիստական ձեռնարկութիւնը ներկայացնում է շահագրիտական անտեսութեան ամենակատարելագործւած տիպարը: Զօմբարտը հետևեալ կերպով է որոշում սեփականատիրոջ գիրքը կապիտալիստական անտեսութեան մէջ: Քիանի որ կապիտալիստ — ձեռնարկուն, այսպէս ասած, իւր ստացւածքի ներկայացուցիչն է միայն, նրա անձնաւորութիւնը նշանակութիւն չունի բուն անտեսութեան համար. մի ուրիշը կարող է նրան փոխարինել: Կապիտալիստական ձեռնարկութեան շքեղանակի մէջ կատարւող գործունէութեան կեանք տւողը

կապիտալիստի անձնական արժանաւորութիւնը չէ, այլ ուրիշ մարդկանց ոյժերն ու ընդունակութիւնները, որոնք արծաձոււմ են և երևան են դալիս՝ ստացւածքի գործադրութեան շնորհիւ: Ահա թէ որտեղից է ծագում այն անազին զօրութիւնը, որ ցոյց է տալիս իւրաքանչիւր կապիտալիստական անտեսութիւն: Կապիտալիստական ձեռնարկուի գործունէութիւնը գուտ մտաւոր ու բանական է, հակառակ միջնադարեան արհեստաւորին, որը ինքն էր իրօք գործողը մի անկիւնում սահմանափակւած: Եթէ գեղարեստական կամ դիտանական իւրաքանչիւր ձեռնարկութիւն մի տեսակ մէնալուութիւն է պահանջում, մի տեսակ խոյս է տալիս աշխարհից, սրանց հակառակ՝ կապիտալիստական անտեսութիւնը բնուում է ուղղակի ազմկալից կեանքի կենտրոնը. մէնակութեան մէջ կընկճէր կապիտալիստ — ձեռնարկուն: Քիանի որ նրա գործի յաջողութիւնը ամբողջովին կախւած է այն հանգամանքից, թէ որքան կը տարածւեն արդիւնաբերած ապրանքները, ապա նա սլիտի շարունակ ձգտէ, ըստ կարելոյն նորանոր վաճառանոցներ գտնել կամ ստեղծել՝ իւր ապրանքը փոզի վերածելու համար:

Եւ այդպէս, կապիտալիստական անտեսութեան համար անհրաժեշտ են երկու կարգի պայմաններ՝ անձնական ու առարկայական, կամ սուրբիկալիս և օբիեկտիւ: Նախ և առաջ հարկաւոր է, որ առանձին անհատները ձեռքի տակ դիզւած լինի որոշ քանակութեամբ փող կամ որևէ ուրիշ տեսակի գումար: Սակայն այդ գեռ բաւական չէր լինիլ, եթէ գոյութիւն չունենար երկրորդ պայմանը, այսինքն եթէ գումարատէրը գուրկ լինէր կապիտալիստական ոգուց: Որովհետև ոսկու կամ արծաթի այս ու այն քանակութիւնը ինքն ըստ ին-

քեան ոչ մի արժէք չէր ունենալ, եթէ սեփականատէրը ոչ ինքը շահեցնէր նրան և ոչ էլ մի ուրիշին յանձնէր՝ շահեցնելու համար: Որպէս առարկայական—օրինակաւ— պայմաններ համարուեմ են այն հանգամանքները, որոնք թոյլ են տալիս գումարատիրոջ՝ որոշ յարարերու թիւններ ունենալ կողմնակի անձանց հետ: Այստեղ առաջին տեղը ընտում է, ինչպէս արդէն ցոյց ենք տւել, բանւորի ազատութիւնը, ըստ որում կարելի է լինուով՝ աշխատաւորի ոյժը գնել շուկայում, ինչպէս ամեն մի ապրանք:

Կապիտալիստական ձեռնարկութիւնը, շահադիտական անտեսութեան կատարելագործւած տիպարը լինելով, հիմնովին փոխել է արդիւնագործութեան գաղափարն ու նպատակը: Տնային—ինքնասպառողական անտեսութեան մէջ (գիւղական—աւատական շրջանում), նոյն իսկ բաւական զարգացած աստիճանի վրայ, այս ու այն ապրանքը պատրաստուեմ են այն նպատակով, որ ուղղակի իրանք գործադրեն, կամ թէ նրա միջոցով ձեռք բերեն իրանց հարկաւոր մի ուրիշ ապրանք: Այս դէպքում, եթէ նոյն իսկ փողն էլ գեր է խաղում, նա լոկ մի արժեքափ է—փողով չափուեմ են իրար հետ փոխանակող ապրանքների արժէքը: Այդ փոխանակութիւնը կարելի է որոշել հետեւալ բանաձևով՝ ապրանք—փող—ապրանք: Ուրիշ բան է կապիտալիստը: Այստեղ փողը այլ ևս լոկ արժեքափ չէ, այլ նա ինքն էլ մի իրական արժէք է ներկայացնում, որի միջոցով կարելի է առաջ բերել նոր արժէքներ: Այժմ փողը կապիտալի մի մասնաւոր տեսակն է, որովհետեւ կապիտալը իւր շահեցման ընթացքում մի շարք ձեռքեր—պութիւնների է ենթարկուեմ, ըստ որում միշտ սկզբում փողը կերպարանք է ունենուեմ և վերջի վերջոյ

զարձեալ փող է դառնուեմ: Կապիտալիստական արդիւնագործութեան ու փոխանակութեան բանաձևը հետեւեալն է՝ փող—ապրանք—փող: Փողը այստեղ այն միջոցն է, որով ձեռնարկուեմ օգնուեմ է նիւթական ու անձնաւորական պիտոյքները (հում նիւթ—աշխատաւորի ոյժը), որոնք անհրաժեշտ են արդիւնագործութեան համար: Կապիտալի այն մասը, որ գործադրուեմ է նիւթական պիտոյքները ձեռք բերելու համար, կոչուեմ է հաստատուեմ կամ անփոփոխ կապիտալ: Իսկ այն մասը, որով գնուեմ են աշխատաւոր ոյժը, կոչուեմ է փոփոխական կապիտալ: Տեսնենք, թէ ինչ նշանակութիւն ունեն այդ մասնաւոր ածականները: Կապիտալի այն մասը, որով ձեռք են բերւած արդիւնագործութեան համար հարկաւոր նիւթերը, անփոփոխ է մնուեմ արդիւնաբերւած ապրանքի արժէքի մէջ: Իսկ արդիւնաբերւած ապրանքի աւելացած արժէքը գործադրւած աշխատանքի արդիւնքն է: Ուրեմն այն կապիտալը, որով գնուեմ է աշխատաւորի ոյժը, արդիւնագործութեան մէջ նոյնը չէ մնուեմ, այլ աճուեմ է, ուստի և կոչուեմ է փոփոխական, մինչդեռ նիւթերի համար գործադրւած կապիտալը հաստատուեմ է մնուեմ (անփոփոխ):

Մարկսի կարծիքով, արդիւնագործութեան մէջ շահ առաջացնողը բացառապէս այդ փոփոխական կապիտալն է: Քաղաքատնտեսական գիտութեան նախահայր Ադամ Սմիտը նոյն միտքն էր յայտնուեմ տակաւին 1770 թւին, իւր «Աղգիւրի հարստութիւն» աշխատութեան մէջ: «Իւրաքանչիւր արդիւնաբերւած առարկայի մէջ—ասուեմ է նա—պարունակւած է որոշ քանակութեան աշխատանքի արժէքը, որով մենք ձեռք ենք բերուեմ մի ուրիշ առարկայ, որը ներկայ բոլէին պարունակուեմ է իւր մէջ հաւասար քանակութեամբ մի աշխատանքի

արժէքը: Աշխատանքը այն առաջին դինը կամ նախնական փողն է, որով գնուում է ամեն մի բան»: Ըստ Կարլ Մարկսի արժէքի տեսութեան, իւրաքանչիւր ապրանքի արժէքը չափուում է այն ընդհանուր—մարդկային, հոսարակօրէն—անհրաժեշտ (այսինքն միջին, սովորական) աշխատանքով, որը գործադրւած է յիշեալ ապրանքը պատրաստելու համար, և այդ աշխատանքը չափուում է գործ դրւած ժամանակի տեղողութեամբ:

Բայց պէտք է ուշադրութիւն դարձնել ու այն հանգամանքի վրա, որ աշխատանքի յարաբերական արդիւնաւէտութիւնը կարող է բաւականաչափ աւելանալ՝ վաճառականի միջամտութեամբ: Քաղաքատնտեսական տեսակէտից նայելով, կապիտալիստական ձեռնարկուի կարգադրիչ գործունէութիւնը նոյնչափ, որոշ հանգամանքներում նոյն իսկ աւելի, նպաստում է արժէք առաջ բերելու գործողութեան, որչափ և տեխնիկական աշխատանքը: Այժմ հարց է ծագում, թէ արդեօք ձեռնարկուին բաժին ընկնող շահը սրբան է համապատասխանում նրա գործ դրած կարգադրիչ—հաշւարարական աշխատանքին: Բայց այդպիսով մեզ համար ծագում է մի նոր խնդիր՝ ընդհանրապէս մարդկային աշխատանքի գնահատութեան խնդիրը: Զուտ տնտեսական տեսակէտից նայելով, ամբողջ հասարակութիւնը ապրում է ազգաբնակչութեան մի մասի աշխատանքի արգասիքով, թէ իշխանաւորը և թէ գիտնականը, թէ դրամատիկական բանաստեղծը և թէ փողոցային նւագածուն ու մուրացկանը, օպերայի առաջին երգչուհին, ինչպէս և պալատական աստիճանաւորը կամ փողոցային կինը—սրանք ամենքն էլ ապրում են տեխնիկական բանւորի աշխատանքի արգասիքով: Խնդրի վրա այդպէս նայելով, սօցիալիստը պնդում է, թէ տեխնի-

կական բանւորը իրաւունք ունի իւրացնելու աշխատանքի ամբողջ արդիւնքը: Բայց որովհետև, լայն մտքով առած, տնտեսական աշխատանքի զանազան տեսակները սերտ կերպով շաղկապւած են իրար հետ և կապիտալիստական տնտեսութիւնը շատ բարդ երևոյթ է, ուստի անհնար է թւերով որոշել իւրաքանչիւր մասնակցողի գործ դրած աշխատանքի չափը: Բացի այդ, պէտք է ի նկատի ունենալ, որ շատ մարդիկ, որոնք չեն պատկանում արդիւնագործող դասակարգին, օրինակ՝ գիտնականը, ինժեները և սրանց նմանները, նորանոր դիւտերով ու հնարքներով, արդիւնագործական պարագանքը բարւոքելով, բարձրացնում են տեխնիկական աշխատանքի արդիւնաւէտութեան աստիճանը:

Մենք տեսնում ենք ուրեմն, որ արդիւնաբեր աշխատաւորները լինում են երկու տեսակ՝ տեխնիկական ու մտաւոր: Սրանց թւին չէ վերաբերում հասարակական «պարագիտների» ամբողջ բանակը, որին պատկանում են գումարի շահով ապրողները, արժեստուսների կտրոններ ծախսողները, անառակ կանայք և այլն, որոնք իւրացնում են տեխնիկական աշխատաւորների աւելացրած արդիւնքը: Սօցիալիստները յիշեալ ձրիակերները շարքն են դասում և բոլոր միջնորդ վաճառականներին: Ահա թէ ինչ է ասում Բէքէլը վերջիններիս մասին. «Միջնորդ անձնաւորութիւնների օրէցօր աճող բազմութիւնը մի կատարեալ չարիք է: Սյդ մարդիկ շարունակ չարչարում են և աշխատանք են գործ դնում, սակայն նրանց գործունէութիւնը միանգամայն ապարդիւն է. բազմաթիւ անհատներից բաղկացած այդ դասակարգը, իր բոլոր խաւերով հանդերձ, ներկայացնում է ձրիակերների մի բանակ»: Նոյնքան խիստ

կերպով յարձակուում է այդ «պարագիտներին» վրա Մարկսը. «Բարձր և ստոր աշխատանքների մէջ տարբերութիւն դնելը անհիմն երեակայութեան արդիւնք է. գոնէ իրական դանագանութիւնը վաղուց անհետացել է և միայն աւանդութեան ազդեցութեան տակ են մայրգիկ խօսում զուտ մտաւոր և զուտ տեխնիկական աշխատանքների գոյութեան մասին: Յամենայն դէպս չը պէտք է կարծել, որ այդպէս կոչւած բարձր աշխատանքը բանակորէն մեծ տեղ է բռնում հանրական աշխատանքի մէջ: Կէսգը հաշուում է, որ Մեզլիայում, ուր նրա օրերում միայն 18 միլիօն ժողովուրդ կար, տասնութ միլիօնը հասարակ աշխատանքով էր ապրում: Ազգաբնակչութեան ընդհանուր թւից զուրս գալով մի միլիօն արիստոկրատներին, երկու միլիօն կատարելապէս չբաւորներին, թափառաշրջիկներին, յանցաւորներին, անտոակ կանանց և սրանց նմաններին, կը մնայ միայն 4 միլիօն միջին դասակարգին պատկանող, որի մէջն են նոյնպէս պաշտօնեաները, գրականագէտները, արւեստագէտները, ուսուցիչները և այլն»:

Այդ երկու հատուածներից և վերը ասուածներից ընթերցողը կը տեսնէ, որ արդիւնաւոր և ապարդիւն աշխատանքների մէջ եղած սահմանը խիստ անորոշ է: Որոշ չեն նոյնպէս արժէքի ու շահի յարաբերութիւնները: Այստեղ ամեն բան կախած է տնտեսագէտ—ըննազատի անձնական հայեցողութիւնից: Սակայն մեր նպատակի համար առանձին նշանակութիւն չունի արժէքի տեսութեան մասին ծագած վէճը, նոյնպէս այն հարցը, թէ ինչ շահ է ստանում ձեռնարկուն, կամ ինչպէս է բաժանուում աւելացած արդիւնքը: Մեզ համար կարևոր է միայն այն անհերքելի փաստը, որ կապիտալիստ ստեղծած յարաբերութեան շնորհիւ, կապի-

սալիստ կարողանում է իւրացնել ուրիշի աշխատանքի արդիւնքը. միևնոյն է թէ ինչ միջոցով է նա հասնում իր նպատակին՝ բանւորական ոյժ կոչւած ապրանքը անձամբ շահագործելով, թէ իր կապիտալը ուրիշներին պարտք տալով: Կապիտալիստը շարունակ ստեղծում է նորանոր եղանակներ, որոնցից օգտւելով մարդկանց այս կամ այն փոքրիկ խումբը կարողանում է դէպի իրան քաշել ուրիշների աշխատանքի շնորհիւ աւելացած արդիւնքը: Նսիր կապիտալիստի հարազատ գաւակն է:

Արդիւնագործութիւնը, փոխելով իր նախկին նպատակը, այսինքն դէպի շահը ձգտելով, ոչ միայն կերպարանափոխել է ընդհանուր տնտեսական կեանքը, այլ մեծ ազդեցութիւն է արել նոյն իսկ մտաւոր կեանքի վրա և ժամանակակից մարդուն մի նոր բնավորութիւն է տւել: Եթէ այդ բանին հետամուտ լինենք, կը տեսնենք, որ բոլոր այն գործօճները, որոնք սովորաբար քաղաքակրթութիւնը առաջ մղող ոյժեր են համարուում, ինչպէս օրինակ, կրօնական ու քաղաքական գաղափարները, էպպէս ոչ մի նշանակութիւն չունեն, այլ շատ-շատ միմիայն անցողական երեոյթներ են ներկայացնում: Նախկին ժամանակներում, երբ շահադիտական տնտեսութիւնը դեռ ընդհանրացած չէր, թերևս այդպէս կոչւած «անկշռելի» ոյժերը աչքի ընկնող դեր են խաղացել, իսկ այժմ թէ անհատի և թէ ամբողջ ազգերի կեանքին ուղղութիւն տւողը տիրապետող տնտեսական սկզբունքն է:

3324-84

II. ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Որպէսզի կարողանանք որոշել, թէ ինչ ազդեցութիւն է արել ժամանակակից կապիտալիսմը քաղաքակրթութեան զարգացման վրա, նախ պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս է ծագել կապիտալը, այսինքն թէ ինչպէս է նա գոյացել նախկին ժամանակներում: Ազգերի գաղթականութիւնների փոթորակի դարեջրջանից յետոյ երբ արդէն բարբարոսները կողոպտել էին հոմէական պետութեան մէջ կուտակւած գանձերը և ցանք ու ցրի էին արել ամբողջ աշխարհի երեսին, ազգաբնակչութիւնը նորից սկսեց մշակել Եւրոպայի հին ու նոր հողերը, նախկին տնտեսական աննպաստ յարաբերութիւնների մէջ և նախնական գործիքներով: Հողատէր պիտի իր սեփական ոյժերով կամ ուրիշները օգնութեամբ, հազար ու մի տանջանքներով հողը մշակել որպէսզի մի չնչին բերք ստանար, որով հազիւ է պահպանում իր թշուառ գոյութիւնը: Իսկ կապիտալ գոյացնելը ժամանակակից իմաստով, կամ հարստութիւն դիզելը կատարելապէս անհնար էր մինչև խաչակիրների պատերազմները: Միայն երբ Եւրոպայի կաթաբարբարոս ազգաբնակչութիւնը շիւեց արևելքի հարուստ ու քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ, եւրպացիք զգացին շքեղ կեանքի ճաշակը, ու նրանց պահանջները շատացան: Այլևս սեփական հողաբաժնի մշակութիւնը չէր կարող բաւարարութիւն տալ եւրպացու նոր պահանջներին: Եւ այն պատճառով յետոյան այնուհետև պիտի արևելքի հետ մշտապես յարաբերութեան մէջ լինէր, միայն թէ ոչ պատերազմ կան, այլ խաղաղ—կուլտուրական ու տնտեսական

քարերութեան մէջ: Եւ խկապէս, խաչակրաց պատերազմների ժամանակ Բոսալիայում առաջ եկան մի շարք, հանրապետական կազմակերպութիւն ունեցող, հզօր քաղաքներ, որոնք օգտուելով պատերազմական խառնաշփոթութիւններէրց, առևտրական անագին շահեր ստացան:

Ապրանքների փոխարկութիւնը (առևտուրը) և նոր զարթնած շահասիրութիւնը նպաստաւոր ազդեցութիւն արին արհեստների վրա և ահա շուտով գիւղական—աւատական տնտեսութեան շուրջը առաջ է գալիս մի նոր ոյժ՝ համբարական սկզբունքներով կազմակերպւած արհեստաւորների դասակարգը, մեր ժամանակակից բուրժուազիայի նախատիպը: Արհեստանոցը նախապատրաստեց կապիտալիստական ձեռնարկութեան համար անհրաժեշտ պայմանները և ճանապարհ հարթեց կապիտալի համար: Բայց նա նպաստեց նոյնպէս գոյքերի կուտակւելուն (անհատական հարստութեան), գոնէ անուղղակի կերպով. առևտրականը իր փողով գնում էր արհեստաւորի պատրաստած ապրանքի մի մասը և ծախելով, ինքն էլ շահ էր ստանում: Գերմանական արհեստաւորի պատրաստած ապրանքները միջին դարերում գնում էին մինչև Հիւսիսային ծովի ափերը և աւելի հեռու: Մրա շնորհիւ էր, որ Նիւրնբերգ և Աուգսբուրգ քաղաքները նշանաւոր առևտրական կենտրոններ դարձան, և նրանց բնակիչները մեծ հարստութիւն դիզեցին:

Սակայն բուն կապիտալի գոյանալուն շատ չէ նպաստել քաղաքային արհեստաւորական կուլտուրան, համեմատելով տնտեսական ուրիշ գործոնների հետ: Ամենամեծ գումարները յաճախ գոյացել են տնտեսական ասպարիզից դուրս գտնւած հանգամանքների շնոր-

հիւ, թէև ըստ երևոյթին գոյքերի կուտակման անմիջական ու բնական պատճառը առևտուրն է:

Գոյքերի կուտակման ամենից շատ նպաստել է այն հանգամանքը, որ յաճախ հարստութիւնը մէկ սեփականատիրոջից մի ուրիշի ձեռքն է անցել: Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ այս բանի մէջ գլխաւոր դերը եկեղեցին է խաղացել: Ամբողջ աշխարհի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան գանձերը, արդէն իննեորդ դարից սկսած, եկեղեցական գանձանակի անունով, հստակ էին դէպի Հոռոմ, իսկ 13-դ դարում եկեղեցական ֆինանսների կառավարութիւնը արդէն ներկայացնում էր մի փառահեղ կազմակերպութիւն: Պապական գանձավարութեան պատմական մեծ նշանակութիւն էր տալիս այն հանգամանքը, որ եկեղեցական վարչութեան դրողմներով շատերը կտակում էին իրանց ամբողջ հարստութիւնը եկեղեցուն: Թէև միջին դարերի սկզբում գուտ փողի (դրամի) քանակութիւնը քիչ էր, և առևտուրը կատարւում էր գլխաւորապէս բերքերի փոխանակութեան ձևով, այնուամենայնիւ վանքերին ու եկեղեցիներին տուրք տուողները մեծ մասամբ փողով էին վճարում: Ամենամեծ փողերը ստացել է եկեղեցին խաչակրաց արշաւանքների «տասանորդի» անունով, որը եկեղեցին դեռ 12-դ դարից սկսած շարունակ հաւաքում էր, բայց սակաւ էր գործադրում իսկական նպատակի համար:

Միջին դարերի ընթացքում պապերը և հոգևոր ասպետական միաբանութիւնները մեծամեծ հարստութիւններ ունէին ձեռքի տակ: Աշխարհական ոչ մի հիմնարկութիւն չէր կարող հարստութեան տեսակէտից եկեղեցու հետ համեմատուել, բացի Ֆրանսիական ու անգլիական թագաւորներից և վենետիկ ու Միլանի

հանրապետութիւններից: Եւրոպական ազգերը պարզամտութեամբ շարունակ փող էին տալիս, առանց հարցնելու, թէ ուր են գնում իրանց փողերը: Ժողովրդական աշխատանքի գլխաւոր արդիւնքը եկեղեցական լուծայի անունով հոսում էր դէպի Հոռոմ, եթէ միայն տեղական կղերը աւելի բարւոք չէր համարում տեղն ու տեղը մաքրագարդել ձեռք ընկածը:

Հարստութեան գումարման այդ տեսակ միջոցների շարքում պէտք է դասել նոյնպէս այն փողերը, որ վճարում էր ժողովուրդը «մատուցած ծառայութեանց» (փէշթէշների) համար: Այս դէպքում փողերը կուտակւում էին բարձր ու բարձրագոյն պետական պաշտօնեաների ձեռքում: Սրանք են ամենաերեւելի թղթախաղացները, որոնց սակայն կախաղան չեն բարձրացնում: Բազմաթիւ հարկառուներ, գանձարանների լիքատեսուչներ, մինիստրներ ու կանցլերներ, որոնք յիշքում, պաշտօնի մտնելիս՝ խղճուկ ու թշառ արարածներ էին լինում, վերջը անհուն հարստութեան ոէր էին դառնում, որովհետև ժողովրդի վճարած փողերը, փոխանակ պետական գանձարան մտնելու, կէս անապարհին իջկանում էին բարձրապատիւ վերակառուների գրպանում: Բայց փող դիզելու այդ խորհրդաւոր միջոցը ժամանակի ընթացքում հետզհետէ անհեշատում էր, որովհետև գանձավարական գործը աճելով և բարդանալով, աւելի ու աւելի դժւարանում էր, և յղևածնունդ բարձրների ու լորդերի գործ դրած «աշխատանքը» անբաւարար էր դառնում, ուստի և գործերը յանձնւում էին աւելի մասնագէտ ու վարժւած ժեքիւ: Այդպիսով առաջ եկաւ մի նոր դասակարգ, որը իր վրա վերցրեց աւատական իշխանների զգորդ: Այդ դասակարգը կազմում էին ապրանք ու փող

վաճառողները, նորագոյն բուրժուազիայի արժանաւոր նախամայրերը: Աւատական իշխանների ֆինանսական գործերը, անցնելով հասարակ քաղաքացիների ձեռքը, բաւական նպաստեցին վերջիններիս դրութեան բարւոյնը:

Ինչպէս պետական ասպարիզում, այնպէս էլ հասարակական կեանքի մէջ, փոքրաթիւ անհատները կարողանում են այս ու այն միջոցով գումարներ դիզել: Քաղաքացիական կեանքի մէջ այդ նպատակին մասնաւոր ծառայում էր փոխատուութեան միջոցը: Վաշխառութեան պատմական նշանակութիւնը պէտք է որոնել այն բանի մէջ, որ աւատական իշխանների դիզած հարստութիւնները յիշեալ միջոցով անցնում էին մասնաւոր քաղաքացիների ձեռքը: Այդ բանը բաւական նպաստել է կապիտալիստական տնտեսութեան առաջադուրս: Բազմաթիւ նշանաւոր կալւածներ պարտք պատճառով անցել են փողատէրերի ձեռքը: Շահագնական հողատէրեր, որոնք մի անգամ անբաղդութիւն էին ունենում վաշխառուի ձեռքն ընկնելու, այնուհետև ուրիշ հնարաւորութիւն չունէին՝ իրանց նախկին դիրքը ձեռք բերելու և ճարահատեալ իրանք քաղաքացի էին դառնում:

Սակայն ինչն էր պատճառը, որ վաշխառութիւն հետզհետէ աւելի էր զարգանում, ինչո՞ւ համար էր ազնւականները վաշխառուներից փող վերցնում: Միջին դարերում այդ բանի գլխաւոր պատճառը խաչակրաց արշաւանքներն էին: Պատերազմը առհասարակ շատ փող է պահանջում, իսկ խաչակիրները մասամբ առձեռն փողից զուրկ ասպետներ էին, ուստի և ստիպւած էին լինում գրաւ դնել քաղաքացի փոխատուների մօտ իրանց անշարժ կայքերը:

Փոխատուների ու վաշխառուների բարգաւաճումը, օկտոբ 12-դ դարից, մասնաւոր նկատելի էր Ֆլորէնցիայում: Բազմաթիւ Ֆլորէնցիական գերդաստաններ, որոնք յետագայում երևելի դարձան, իրանց հարստութեան հիմքը դրել էին նրանով, որ մեծ հողատէրերին փող էին պարտք տւել և նրանց կալւածները գրաւ էին վերցրել: Ինչպէս Իտալիայում, նոյնպէս էլ Եւրոպայի միւս երկիրներում՝ Գերմանիայում, Անգլիայում՝ ու Ֆրանսիայում, փոխատու փողատէրերը հարստանում էին, դիւրացնելով կալւածքների եկամուտները, կամ գրաւելով հողերը:

Բայց խաչակրաց արշաւանքներից յետոյ էլ աւատական իշխանները չը դադարեցին փողի կարիք զգալ, այլ այդ կարիքը մշտապէս դարձաւ, որովհետև քաղաքային կեանքը օրէցօր ծաղկում էր, և աւատատէրերը արդէն զգացել էին շքեղ կեանքի ճաշակը: Քաղաքային ազգաբնակչութիւնը հետզհետէ հարստանում էր, իսկ աւատական կալւածատէրերի եկամուտը պակասում էր: Այդ բոլորի հետևանքն այն էր, որ ազնւականները շարունակում էին գրաւ դնել իրանց կալւածները և քաղաքացիներից փող վերցնել: Անկաւած, քաղաքային ազգաբնակչութեան մի նշանաւոր մասը հարստացել է՝ փարթամ կեանք ու զարճութիւն սիրող ազնւականների թեթևամտութեան շնորհիւ: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ ազնւականները և իշխանները նեղ տեղ ընկած ժամանակ էին պարտք վերցնում, ուստի ստիպւած էին լինում ամենածանր տուկոսներ վճարել: Թէ որքան շահաւէտ էր վաշխառութիւնը միջին դարերում, պարզ երևում է այն հանգամանքից, որ հրէայ ազգաբնակչութիւնը, որը այդ ասպարիզում մի տեսակ առանձնաշնորհութիւն ունէր,

արագութեամբ հարստանում էր: Թէև Իսրայէլի արհամարեած ու հալածական որդիները յաճախ ենթարկւում էին ամենածանր տուգանքների՝ մշտապէս փողի կարօտ իշխանների ու պետական պաշտօնեաների կողմից, այնուամենայնիւ այդ բռնութեան դարերում աճում էր Իսրայէլի ցորենը, ինչպէս և յետագայում՝ քաղաքային արհատօկրատիայի տիրապետութեան օրերում, մինչև արգիւնագործական կապիտալիստի ծաղկափթիթ դարեշրջանը: Հրէական ժողովրդի պատմութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունեն տնտեսական հանգամանքները, որոնք իրանց ուզածի պէս ձևակերպում են հասարակական կեանքը, ոչնչացնելով բոլոր միւս գործօնների ազդեցութիւնը:

Միջին դարերում փողերի կուտակելուն նպաստում էր և այն հանգամանքը, որ հանգագործութեան միջոցով ուղղակի փող էին պատրաստում: Արևմտեան Եւրոպայում այս տեսակէտից առանձնապէս նշանակութիւն ունէին Գերմանիայի ու Աւստրո-Ունգարիայի հանքերը: Գերմանիայում իւրաքանչիւր հանքագործարհետաւօր կարողանում էր մի աննշան գումար յետ գցելով ձեռք բերել մի փոքրիկ հանք, որտեղից նա արգէն գուտ արծաթ ու ոսկի էր ստանում: Գիւղացիները նոյնպէս, իբր համայնքի անդամներ, իրաւունք ունէին «ոսկի լւանալու» գործին մասնակցելու և իրանց բաժինն ստանալու: Բազմաթիւ չնչին հողատէրեր հանքագործութեան միջոցով հարստացան և երեւի դարձան: Տասնութինգ ու տասնութեցերորդ դարերում Գերմանիայում հանքագործութիւնը սաստիկ ծաղկած դրութեան մէջ էր, այնպէս որ հանքագործութեան շնորհիւ մի որևէ տասնամեակում աւելի փող էր վըր-

տում առանձին անհատների զրպանը, քան թէ վաճառականութեան ու վաշխառութեան միջոցով հարիւր տարւայ ընթացքում: Բայց զուցէ հանքագործութիւնը ինքը այն ժամանակւայ հետզհետէ զօրեղացող կապիտալիստական տնտեսութեան հետեանքն էր:

Հարստութեան մի ուրիշ աղբիւր էլ կուտակւած հողավարձն էր: Զօմբարտը այդ աղբիւրին մինչև անգամ առաջին տեղն է տալիս, իսկ մինչև այժմ յիշւած աղբիւրները երկրորդական է համարում: Նրա կարծիքով կուտակւած հողավարձն է կազմում իսկական նախնական հարստութիւնը, որից առաջ եկաւ ժամանակակից կապիտալը: Բայց Զօմբարտի այդ կարծիքին շատերը հակառակ են: Խնդիրը պարզելու համար, մենք պիտի նախ ուղիղ գաղափար կազմենք միջին դարերի ընդհանուր հանգամանքների մասին:

Միջին դարերի վերջերում առևտրական դասակարգի մէջ նկատւում էին երկու տարբեր խաւեր. մէկը կազմում էին մեծածաւալ առևտրական տները, իսկ միւսը—փոքրիկ արհեստաւորներն ու մանրավաճառները: Այդպէս կոչւած՝ յատկապէս գումարով առևտուր անողների և մանր վաճառողների խանութներ դեռ չկային: Այլ գոյութիւն ունէին լոկ մեծ և փոքր շրջանառութիւն ունեցող առևտրականներ: Բայց իրանց պատրաստած ապրանքը ծախող արհեստաւորները, որոնց նմանները դեռ մինչև այժմ էլ պատահում են, ոչ մի յարաբերութիւն չունէին վաճառականական այն դասակարգի հետ, որը կենտրոնացած էր միջին դարերի ընթացքում մեծ քաղաքներում: Յիշեալ երկու դասակարգերի մէջ ոչ մի կամուրջ չկար և չէր կարող լինել միջնադարեան հասարակութեան ամբողջ կազմակերպութիւնը աչքի առաջ ունենալով: Մենք այս-

տեղ պիտի ի նկատի առնենք, որ միջին դարերում փողային արհեստիցրատիան և տոհմային արհեստիցրատիան համարեա միևնոյն ընտանիքներն էին կազմում: Մեր խօսքը վերաբերում է այն երկու տարրերին, որոնք քաղաքների ունևոր ու տիրապետող դասակարգն էին ներկայացնում: Սրանցից մէկը կազմել էր գիւղական այն ազնւականներից, որոնք կամակոր կերպով, թէ ստիպւած, քաղաքներում ընակուեթիւն էին հաստատել, իսկ միւս տարրը, նեղ մտքով առած, քաղաքային ազնւականութիւնն էր, այսինքն քաղաքացի հարուստները: Քաղաքների զարգացման առաջին դարերը ջանում, փոքրաթիւ ընտանիքներ, եկեղեցիների ու վանքերի հետ ձեռք-ձեռքի տւած, սեփականացրել էին քաղաքային բոլոր հողերը: Իսկ այն ամենքը, որ յետոյ էին գաղթել քաղաքները, տեղաւորել էին կամ հին տոհմերին պատկանող, կամ թէ եկեղեցապատկան ու համայնական հողերի վրա: Ամբողջ արհեստաւոր դասակարգը սկզբում ուրիշ բան չէր, բայց եթէ յիշեալ փոքրաթիւ ընտանիքներին հարկ տւող մի հպատակ ժողովուրդ. այդպիսով սրանք համարւում էին երկրորդ աստիճանի քաղաքացիներ և տնտեսապէս մեծ մասամբ կախւած էին հին տոհմային ընտանիքներից: Այստեղից առաջ եկած երկպառակտումը հողատէրերի և նրանց հպատակ ժողովուրդի մէջ այնպէս զօրեղ էր, որ ամեն տեղ մեծ անբաւականութեան պատճառ էր դառնում. սրա հետևանքն էին 13 և 14-դ դարերի դասակարգային ընդհարումները: Արևմտեան Եւրոպայի բոլոր երկիրների զարգացման միատեսակութիւնը հասկանալի կը լինի, եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ բոլոր քաղաքներում հողային հարկերի մեծ մասը անցնում էր փոքրաթիւ հողատէրերի ձեռքը:

Հողերը ճանեցւում էին հետեւեալ կերպով. հողատէրերը իրանց հողերը վարձով էին տալիս արհեստաւորներին, ուր վերջիններս արհեստանոցներ էին կառուցանում: Բայց շատ անգամ էլ հէնց ինքը հողատէրն էր արհեստանոցներ ու խանութներ կառուցանում և յետոյ վարձով տալիս: Իւրաքանչիւր հողատէր իրաւունք ունէր իր հողաբաժնի վրա փողոցներ ու իրաւունք ունէր իր հողաբաժնի վրա փողոցներ ու հրապարակներ բացել և կառուցանել այնպիսի հիմնարկութիւններ, որոնք նրա կարծիքով աւելի շահ նարկութիւններ, որոնք նրա կարծիքով աւելի շահ պիտի բերէին: Այդ պատճառով շատ անգամ հին տոհմային ընտանիքների սեփականութիւնն էին կազմում մտախանութները, փուսերը, ջրաղացները և սրանց նման հիմնարկութիւնները, որոնց նրանք կապալով էին արհեստաւորներին: Աւելի ևս մեծ արյանքնում էին արհեստաւորներին: Աւելի ևս մեծ արդիւնք էին բերում այնպիսի կալւածները, որոնց հետ որոշ արտօնութիւններ էին կապւած, որոնք օրինակ՝ որոշ արտօնութիւններ էին կապւած, որոնք օրինակ՝ զարեջուր պատրաստելու, օղի քաշելու, ջրաղաց բանագնելու և սրանց նման առանձնաշնորհումներ ունէին:

Շահագործութեան ձեւեր սկզբից կապալն էր, որը կամ ժառանգական էր լինում կամ ժամանակաւոր: Հին դարերին յատուկ այդ ձեւը նշանաւոր է այն պատճառով, որ նա թոյլ էր տալիս սեփականատէրերին՝ օգտւել հողային հարկի բարձրանալուց: Ահա թէ ինչով է բացատրւում այն հանդամանքը, որ տոհմերը աւելի ու աւելի հարստանում էին: 1200—1400 թւերի ընդմեջ քաղաքային հողավարձը այնպիսի արագութեամբ էր բարձրանում, որ նմանօրինակ երևոյթ յետոյ մէկ էլ միայն կապիտալիստի ամենածաղկած դարերը ջանում ենք նկատում:

Բայց որքան աշխատանքը աւելի արդիւնաւէտ էր դառնում և հողորդակցութեան ճանապարհները զար-

զանուս էին, այնքան աւելի ու աւելի կապալին փոխարինում էր հողերի վաճառելը, որով փողերի կուտակելը տոհմերի ձեռքին—իրանց վախճանին էր հասնում:

Զօմբարտի կարծիքով, այստեղ պէտք է որոնել քաղաքացոց հարստութեան սկիզբը: «Այն գումարները, որոնցով 13-դ և 14-դ դարերում, Իտալիայում ու Ֆլանդրիայում, իսկ ուրիշ երկիրներում 14-դ դարից սկսած, ընդարձակ ծաւայով առուտուր էին անում, գույացել էին հողային վարձերից: Այդ գումարներն են կազմում այն նախնական գումարները, որոնցից առաջ եկաւ իսկական կապիտալը: Աշխատանքի երկարամեայ դարգացման ընթացքում, աւելի ու աւելի աճած հողավարձերից հեռոճեռէ կազմել էին յիշեալ գումարները: Ուրիշ խօսքով ասած՝ աշխատաւորի համար աննկատելի կերպով՝ հողատէրերը իւրացրել էին արհեստաւորի աշխատանքի փոքրիկ մասնիկները, որոնցից ժամանակի ընթացքում առաջ էր եկել մի պատկառելի դրամագրուխ՝ կապիտալիստական տնտեսութեան համար... Ժամանակակից կապիտալիստի արժատները գտնուած են սերունդ առ սերունդ դիզւած հողային վարձերի մէջ. այդպէս է առաջ եկել գոնէ այն դրամագրուխը, որի միջոցով յետոյ հնարաւոր եղաւ փողով փող ձեռք բերելու գործողութիւնը:

Մեր նկարագրած հանգամանքները ցոյց են տալիս, որ միջին դարերում փողերի կուտակումը առաջացել է ոչ թէ մէկ, այլ բազմաթիւ պատճառներից: Առհասարակ, քաղաքացու հարստութեան ծագումը շատ էլ հեշտութեամբ չէ բացատրուում, որովհետև տնտեսական զանազան գործօնները փոխադարձաբար ազդում են իրար վրա և երևոյթները այնպէս խառնշտորում

են, որ շատ դժւար է լինում որոշել, թէ որն է պատճառը և որն է հետևանքը: Ուստի մենք, կարող ենք շեշտել, որ բոլոր մինչև այժմ արտայայտւած տեսութիւնները այս կամ այն տեսակէտից անբաւարար են: Եթէ մենք ուշադրութիւն դարձնենք փողերի կուտակման բոլոր հնարաւոր միջոցների վրա, ապա ինքն ըստ ինքեան հարց կը ծագէ, թէ արդեօք մեծ հարստութեան առաջ գալը և կապիտալի ծագումը իրարից անկախ երևոյթներ են, թէ մեծ հարստութիւնը ինքն ըստ ինքեան կապիտալ ստեղծելու ընաւորութիւն ունի: Ինչպէս արդէն բացատրել ենք, կապիտալը ինքն իրան աճելու ընաւորութիւն ունի, բայց այդ յատկութիւնը ձեռք է բերում նա այն ժամանակ, երբ բանւորական աշխատանքը ազատ զուրբեան մեջ է լինում: Որքան էլ մեծ լինի կուտակւած փողերի քանակութիւնը, եթէ յիշեալ պայմանը գոյութիւն չունենայ, հարստութիւնը, գումարը, կը մնայ առանց շահ բերելու. նա կը ներկայացնէ մի նիւթական բարիք, որի միջոցով գումարատէրը կարող է թերևս շատ գեղեցիկ կեանք անցուցանել, որը սակայն չէ կարող նորանոր բարիքների աղբիւր դառնալ, այժմինքն շահաւորել: Նախակապիտալիստական ժամանակներում փողը միայն ծախսելու համար էր (ոչ թէ փող աշխատելու համար): Մարկսը իւր «կապիտալ» գրքի մէջ այն միտքն է յայտնում, թէ առհասարակ ամեն մի բարիք, որ արդիւնագործուում է իւրև ապրանք, արդէն ինքն ըստ ինքեան աճելու յատկութիւն ունի: Նոյն յատկութիւնը ունի և բանւորական ոյժ կոչւած ապրանքը, որը արդիւնագործական ընթացքի մէջ անընդհատ ծնում է նոր ապրանքներ, որոնք շուկայում ծախելով փող են գոյացնում ապրանքատիրոջ համար:

Մենք ցոյց տւինք, թէ ինչպէս է առաջ գալիս կապիտալը. բայց մեր խօսքը դեռ վերջացած չէ: Փողը առաջ գործ էր անուամբ առևտրական և ապրուստին վերաբերող նպատակներէ համար. ունևոր քաղաքացիները մեծ մասամբ նստում էին իրանց մայրենի քաղաքում և, հողային վարձերը ստանալով, պատուար կերպով ապրում էին, իսկ ժամանակ անցկացնելու համար՝ զբաղուած էին քաղաքային գործերով: Բայց փողերի կուտակման հետ զուգընթաց, լուելեայն տեղի էր ունենում մի ուրիշ գործողութիւն՝ աշխատանքի ազատագրութիւնը. առաջ էր գալիս աշխատաւորներին մի ամբողջ բանակ, առանց որի անհնար է կապիտալը շահեցնել: Թէ ինչպէս և ինչ հանգամանքների մէջ է սկիզբ առել այդ ծանրակշիռ երևոյթը, այդ բանի նկարագրութիւնը տնտես-պատմագրի գործն է, իսկ մենք կարող ենք միայն մատնացոյց անել կարևոր կէտերի վրա:

Երբ դեռ քաղաքները նոր էին զարգանում, արհեստաւորի աշխատանքը համարուած էր՝ ազատ մարդու համար անվայել մի գործունէութիւն: Բացի այդ, արհեստաւորի պատրաստած իրերը, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բնում էին հազուատեղէնը, տնային կահ-կարասիքը և տնտեսական գործիքները, համեմատաբար քիչ էին վաճառուում: Տնտեսութիւնը դեռ մեծ մասամբ ինքնագործական աստիճանի վրա էր. իւրաքանչիւրը նստանիք ինքը ամեն բան պատրաստում էր, ինչ ու իրան հարկաւոր էր: Արտերի մշակութիւնը և տնտեսական գործիքների ու տնային կահ-կարասիքի պատրաստելը ճորտերի ու կանանց պարտաւորութիւնն էլ համարուած: Դեռ մինչև այսօր, մանաւանդ գիւղակա՛ ազգաբնակիւթեան մէջ, տեսնում ենք, թէ ինչպէ՛

տանտիկինը իրիկը ձեռին բռնած՝ թել է մանում, կամ թէ քեարգեահնի ետևում նստած՝ զանազան կտորներ է գործում:

Որքան աւելի ծագկում էին քաղաքները, նոյնքան աւելի բարւոքում էր արհեստաւոր դասակարգի դրութիւնը: Արհեստաւորները, որոնք, ի հարկէ, դեռ կատարելագործւած վարպետներ չէին, սկզբում գործում էին՝ նախապէս վերցրած պատէրի համեմատ, կամ թէ կարկատան էին անում: Պահանջի զարգանալով նրանք աւելի ազատ դիրք էին ստանում, իրանց տիրոջ թոյլտուութեամբ գնում էին ուրիշների համար աշխատելու, որոշ վարձատրութիւն ստանալով: Հպատակ արհեստաւորի դրութեան այդպիսի փոփոխութիւնը, և այն հանգամանքը, որ նա փոքր առ փոքր ազատուում էր ստրկական կապերից, թերևս առաջ էր գալիս այն բանից, որ նա այժմ իր տիրոջ համար գործելով շատ էլ մեծ շահ չէր բերում: Ազնւականները, քաղաքացի դառնալով, այլևս չէին կարողանում առաջւայ չափ գործի դնել ճորտի ոյժերը, թէև պարտաւոր էին կերակրել նրան: Ուստի երկու կողմի համար էլ ձեռնտու և նպատակայարմար էր՝ ժամանակի պահանջի համեմատ փոփոխութեան ենթարկել իրանց նախկին յարաբերութիւնը: Ճորտը թէև դեռ արտաքուստ կախւած էր մնում իր տիրոջից, բայց նա այլևս պարտաւոր չէր նրա համար աշխատել, այլ միայն պարտաւոր էր որոշ հարկ տալ նրան: Մինչդեռ առաջ աշխատաւորը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ լոկ ապրանք, այժմ, որոշ չափով ինքը իր անձի ու աշխատանքի տէրն էր: Այդպիսով, աշխատանքի ազատագրութեան առաջին քայլն արւած էր:

Մի ուրիշ հանգամանք էլ բաւական նպաստեց

արհեստի դարգացման, մի շարք կարևոր արհեստներ կանանցից անցան տղամարդկանց ձեռքը: Եթէ կարելի լինէր ճշտութեամբ որոշել այն ժամանակը, երբ տղամարդը իր ձեռքն առաւ ոստայնանկութիւնը, կազմակերպեց գործը, և առհասարակ լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց այդ արհեստի վրա, ապա մենք կիմանայինք, թէ երբ է սկիզբ առել քաղաքների ծաղկումը:

Այս բոլորից երևում է, որ հարստութեան կուտակելու գործողութեան հետ զուգընթաց տեղի է ունեցել ու աշխատանքի ազատագրութիւնը: Թէ ինչպէս է յետոյ վերջնականապէս գլուխ եկել աշխատանքի ազատութիւնը, կամ թէ ինչպէս է հիմնովին լուծել ճորտական յարաբերութիւնը, այլ մասին մենք միայն մի համառօտ ակնարկ կանենք: Այդ բանը կատարել է երկու ճանապարհով: Ճորտը իր տիրոջ հետ փոխադարձ համաձայնութիւն կայացնելով մի որոշ գումար էր տալիս նրան և ազատութիւն էր ստանում: Կամ թէ նա հասնում էր իր նպատակին՝ բռնի ոյժ գործ դնելով: Միջին դարերի ընթացքում, արհեստաւորները շարունակ կուխ էին մղում հին տոհմերի դէմ: Սկզբում այդ կուխ նպատակը արհեստաւորի անձի ազատութիւնն էր, իսկ յետոյ, երբ արդէն արհեստաւորները կազմակերպւել էին համաքարութեան դրօշակի տակ, նրանց կուխ նպատակն էր՝ հաւասարել հին տոհմերի հետ քաղաքական ասպարիզում: Շատ քաղաքներում միջին դարերի վերջերում արդէն համաքարութիւնները իրանց ձեռքն էին գցել քաղաքական իշխանութիւնը:

Քաղաքների տնտեսական բարգաւաճման հետ միասին, արագութեամբ ընդարձակոււմ էր նրանց շահերի ու տնտեսութեան շրջանը: Փողոցներ կառուցանելու համար այլևս չէր բաւականանում տեղական

աշխատաւոր բանակը, և ահա սկսոււմ է անտուն-անտէր մարդկանց մի զորեղ հոսանք դէպի քաղաքները: Այդ մարդիկը լինում էին գիւղական արհեստաւորներ, կամ թէ պաշտօնից արձակւած դիււորներ, նոյնպէս մուրացկաններ և ամեն տեսակի թափառաշրջիկներ: Եկեղեցական վերանորոգութեան դարեշրջանից սկսւած, յիշեալ մարդկանց վրա աւելացան փակւած վանքերի «անգործ» մնացած արեղաները: Բոլոր այդ եկւորներից կազմւում էր այն բանակը, որից ստանում էր նոր ծագող կապիտալիսմը իրան անհրաժեշտ բանւորական ոյժը:

Մենք ցոյց տւինք, թէ ինչպէս է կատարւել փողի կուտակումը և աշխատաւոր ոյժերի ազատագրութիւնը և համախմբումը, ուրեմն թէ ինչպէս են առաջ եկել կապիտալիսմի համար անհրաժեշտ նիւթական պայմանները: Այժմ մի նոր խնդիր էլ է ծագում՝ ինչպէս է առաջ եկել ինքը կապիտալիսմը, այսինքն այն ոգին, որը տիրում է նրա մէջ: Այդ նոյնքանակաւ երեոյթի, այսինքն կապիտալիստական ոգու արթնանալու պատմութիւնը պիտի անենք հետեւեալ գլխի մէջ:

III. ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՄԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Հին աշխարհայեացքի համեմատ, բոլոր բաների հիմքը կազմում են մեծ գաղափարները (իդէաները), որոնք ծագում են մեր մտորակի այս ու այն անկիւնում՝ թերևս մի որ և է ճգնաւորի գլխում, և այնտեղից սկսւում են իրանց յաղթական արշաւանքը դէպի աշխարհի բոլոր կողմերը: Գրիստոնէութեան ծագումը ու տարածելը վերագրում են, ի միջի այլոց, մի բարձրագոյն զօրութեան, կամ թէ մի ընտրեալ մարդու շրթունքից գուրս թռած աստուածային «գաղափարի»

վարակիչ ոյժին: Նոյն եղանակով, խաչակրաց պատե-
րագմների ծագման ու այլ զօրեղ ձեռնարկութիւնների
ու շարժումների պատճառը որոնում են այս ու այն
հանճարեղ անհատի ծնած գաղափարի մէջ: Տարակոյս
չկայ, որ հանճարեղ գաղափարները, զօրեղ սկզբունք-
ները, ուղղութիւն են տալիս համաշխարհային պատ-
մութեան. սակայն հարց է ծագում, թէ արդեօք այդ
գաղափարները իրանք որոշ երևոյթների հետևաբար
չեն: Պատմութեան նիւթապաշտական ըմբռնողութեամբ,
որը հիմնուած է կարլ Մարկսի ուսմունքի վրա, բոլոր
պատմական երևոյթների պատճառը պէտք է որոնել
տնտեսական հանգամանքների մէջ. քաղաքական ու
կրօնական պարագաները, գեղարեստն ու գրականու-
թիւնը, լոկ վերնատունն են կազմում, մինչդեռ հիմքը
տնտեսական կեանքն է: Այդ հայեացքի համեմատ, խա-
չակրաց արշաւանքները ուրիշ բան չեն, բայց եթէ
սոված ամբոխի գործած ասպատակութիւններ: Եւրո-
պական ազգաբնակչութիւնը չափազանց աճել էր, գո-
յութիւն ունեցող տնտեսական դրութիւնը ծանր էր,
այնպէս որ մի ուժեղ արհաւիրք անհրաժեշտ էր՝ աւե-
լորդ ազգաբնակչութիւնը բնաջինջ անելու համար: Իսկ
խաչակրաց արշաւանքների գաղափարական հիմունքը,
այսինքն անհաւատների ձեռքից սրբազան գերեզմանը
խլելու միտքը, որ արագութեամբ տարածւեց ամբողջ
Եւրոպայում, միայն երկրորդական նշանակութիւն ու-
նէր: Այո՛, խաչակրաց պատերազմի գաղափարը գուցէ
երբէք էլ չէր իրականանայ, եթէ Եւրոպան իրան ըս-
տիպւած չը զգար՝ արիւն բաց թողնելու իր երակնե-
րից: Անպայման պիտի որնէ բան պատահէր, որպէսզի
տնտեսական տագնապի պատճառով դիզւած պայթու-
ցիկ նիւթը ցրէր: Եւ որովհետև ժամանակը գլխաւո-
րապէս կրօնական տրամադրութիւն ունէր, ուստի

նական է, որ պատերազմական ձեռնարկութիւնը պի-
տի կրօնական կնիք կրէր, և պատերազմի բուն տնտե-
սական յարաբերութիւններից բղխած պատճառները
պիտի կրօնական շարժառիթների հետ շղկապէին:
Այդպէս է մատերիալիստների, նիւթապաշտների կար-
ծիքը:

Պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնողու-
թիւնը շատ համաշխարհային երևոյթների վրա է լոյս
սփռել, և յաճախ պարզարանել է տնտեսական ու հո-
ւելիան հանգամանքների մէջ եղած պատճառական կա-
պերը, այնուամենայնիւ նա չէ կարող կատարելապէս
մասխալական համարել: Զօրեղ կերպով շեշտելով տըն-
տեսական պատճառները, յաճախ մոռացութեան է տա-
լիս նա գաղափարական գործօնները, որոնք մերթ զօ-
րեղ, մերթ թոյլ կերպով ազդում են քաղաքակրթու-
թեան զարգացման վրա: (Նախակապիտալիստական
ժամանակներում այդ գործօնները առանձնապէս ազ-
եցիկ էին): Եթէ պատմական դէպքերը քննելու ժա-
նանակ մենք չենք կամենում բացատրութիւն որոնել
մահաճ գործօնների, «ընդհանուր» պահանջի ազատու-
թեան ձգտման, մարդկային պատասխանատւութեան
զացմունքի և նմանօրինակ բաների մէջ, ապա յաճախ
լիտի իրողութեան անմիջական պատճառ համարենք
ացարձակ պատահմունքը կամ թէ զանազան հանգա-
մանքների պատահական զուգադիպութիւնը: Հէնց մի
նտեսական սխտեմի դարգացման գործում դեր են
աղում բազմաթիւ գործօններ, որոնք բոլորը միասին
անկշռելի» հանգամանքներ են կոչւում: Ինչպէս ար-
էն ցոյց ենք տւել, կապիտալը ծագել է լոկ տնտեսա-
ան պատճառներից, բայց մենք մի սոսկալի սխալ
ործած կլինենք, եթէ կապիտալիստական ոգու ծա-
ումն էլ նոյն պատճառներին վերագրենք: Կուտակւած

գոյքերը միայն այն դէպքում են կապիտալական յատկութիւններ ընդունում, երբ սեփականատէրը կամեցում է գործադրել նրանց կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների վրա: Այդպիսով ուրեմն կապիտալիստը ոչ թէ մի պատմական անհրաժեշտութիւն է, այլ լոկ մի պատմական եղելութիւն: Եւրոպան կարող էր միջին դարերի վերջերում մի այնպիսի ուղղութիւն բռնել տնտեսական տեսակէտից, ինչպէս հռոմէական աշխարհակալութիւնը կամ թէ արեւելեան Ասիայի երկիրները ուր երկար դարերի ընթացքում գումարներ էին դիզել, բայց կապիտալիստական ձեռնարկութիւնները ուր երկար դարերի ընթացքում գումարներ էին դիզել, բայց կապիտալիստական ձեռնարկութեան հետքն անգամ չկար: Նախակապիտալիստական ժամանակներում, գոյքով կամ փողով հարուստ բոլոր մարդկանց մէջ տիրապետում էր այն գաղափարը, թէ փողը միայն ծախսելու համար է: Նրա կարծիքով, կապիտալիստը յատի բոլորովին չը մտածէ՝ իր փողը շահեցնելու մասին: Ոչ մի բան այնպէս խորթ չէր միջնադարեան ասպետի հայեցողութեան, որպէս տնտեսական գործունէութիւնը: Տնտեսութեան միջոցով փող աշխատելը մինչև նորագոյն ժամանակները համարում էր մի ուսմական ստոր գործունէութիւն: Այդ հայեացքը այնպէս արմատացած էր, որ դեռ մինչև 18-րդ դարեալի հարուստ վաճառականները, հէնց որ այնքան փող էին ունենում, որ կարող էին իրանց զբաղեցնել

կարգին պատշաճ» կեանք անցուցանել, իսկոյն թողնում էին իրանց գործերը և ասպարիզից հեռանում, որպէսզի «հանգստանան»: Իսկ մեր ժամանակում, որքան մի կարող փողը շատանում է, այնքան աւելի զօրեղանում նրա՝ փող ձեռք բերելու ցանկութիւնը: Զին ու նոր ժամանակների տնտեսական աշխարհայեացքները տարբերում են՝ փողի նշանակութեան մասին ունեցած գաղափարով: Երաջ փողը միայն ծախսելու համար էր, իսկ այժմ—շահեցնելու համար: Կապիտալի շարունակ աճէ: «Ո՞վ է բնաջինջ անում աստուկան աշխարհայեացքը և մանրամասնաբար էտին ընդհանուր յարգանքի առարկայ դարձնում»: Երաջ հարցն է տալիս Զօմբարտը, ժամանակակից տնտեսական հանելուկը քննելով, և մէջ է բերում մի քաջ փաստեր, որոնք նոր լոյս են սփռում ինդրի վրա: Զօմբարտը չէ ընդունում այն միտքը, թէ կապիտալիստական զարգացման հիմնական պատճառը մարդկային «բնաւորութիւնն» է: Նրա կարծիքով, կապիտալիստը յատկապէս եւրոպական ազգերի ծնունդն է. եւրոպական կլիման և եւրոպական ժողովուրդների ցեղական յատկութիւնները, ըստ Զօմբարտի, դեր են աղացել այդ երևոյթի առաջ գալու մէջ: Կամ աւելի շտն ասած՝ կապիտալիստը պայմանաւորւած է եւրոպայի բնական ու ցեղական հանգամանքներով: Անտարակոյս, ժամանակակից տնտեսական կեանքի մի քանի երևոյթները պայմանաւորւած են այդ երկրագործոններով, կամ թէ նրանցից մէկով կամ միւրով: Միայն բարեխառն կլիմայի շրջանում, որը հաստ է արդիւնագործական ոյժերով, իսկ միջակ է արտադրանքների տեսակէտից, կարող էր տնտեսական կլիմայի բարձրագոյն աստիճանի ուժգնութեան անել: Միւս կողմից, բազմիցս ասպացուցւած է, որ

առանց եւրոպացու որոշ յատկութիւնների, առանց նրա բուն աշխատասիրութեան, աշխոյժ բնաւորութեան և նիւթական աշխարհայեացքի, երեւակայել անգամ չէր կարելի այն բարձր անտեսական զարգացումը, որին հասել է մեր ժամանակը: Բայց Զոմբարտը բաւարար չէ համարում այդ բացատրութիւնը: «Որովհետեւ լոկ ցեղական յատկութիւնը ընդունել իբրև մի անտեսական երևոյթի միակ հիմքը, նշանակում է աչքաթող անել հոգեբանական պայմանները, նշանակում է վարորօք կտրել պատճառական կապը և սնանկ հրեշակել բոլոր իրական բացատրութիւնները»: Նոյնքան անբաւարար է թւում նրան այն կարծիքը, իբր թէ արդի կապիտալիստական ուղղութիւնը կապ ունի այս ու այն կրօնական վարդապետութեան հետ: Ուստի կապիտալիստի մասին բաւարար բացատրութիւն տալու համար՝ փորձում է նա մատնացոյց անել որոշ պատմական հանգամանքների վրա: Մենք իսկոյն կը տեսնենք, թէ որքան է հասնում նա իր նպատակին:

Ամեն բան կարելի է ձեռք բերել ոսկու միջոցով: Գեղին մետաղի սէրը յատուկ է բոլոր ժամանակները ու բոլոր երկիրների մարդկանց, ինչ զարգացում է ունենան նրանք: Որոշ տարեշրջաններում դեղին տենդը մինչև անգամ համաճարակի բնաւորութիւն է ստանում Այդպիսի մի ժամանակ էր միջին դարերի վերջին մասը: Սկզբում զուտ գաղափարական սպառանքներ էին պատճառը, որոնց հասնելու համար փող ու դարձեալ փող էր պահանջուում. սրբազան գերեզմանը ազատելու ցանկութիւնը մի գաղափար էր, որը ոգևորու էր միջնադարեան բոլոր եւրոպացիներին: Տակաւի 16-դ դարում իսպանական իշխանները յանձնախմբե էին ուղարկում դէպի ոսկեայ ափերը, միմիայն այնպատակով, որ միջոց գտնեն՝ խաչակրական արշա-

ւանքները շարունակելու: Զոմբարտի կարծիքով, բիւզանդացոց ու արաբացոց հարուստ ու փայլուն կուլտուրայի ներգործութիւնից եւրոպացի խաչակիրների սրտում զարթնեց աշխարհային ուրախութիւնների ու ճոխ կեանքի ցանկութիւնը, և եւրոպացու ամբողջ աշխարհայեացքին երկրային ոգի ներշնչեց: Եւ այդ մի պատահումով էր, որ այդ մարդիկ միաժամանակ միջոց ու ճանապարհ գտան՝ իրանց նոր պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար: Իտալական ժողովուրդները, ծծելով արևելքի նիւթական հիւթը, անսահման հարստութիւն էին դիպել իրանց քաղաքներում: Ուղիղ այդ ժամանակ, նոր բացւած երկիրներումն էլ ազնիւ մետաղների բազմաթիւ հանքեր գտան:

Բայց միջին դարերի վերջերում գոյութիւն ունէին քաղաքակրթական բազմատեսակ հոսանքներ, որոնք շարունակ միմեանց վրա ներգործում էին, ուստի և շատ դժւար է որոշել, թէ այդ հոսանքներից որն էր պատճառը և որն էր հետևանքը: Ուրեմն կարելի է վերոյիշեալ երևոյթները բացատրել բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ, այսինքն ասել, թէ ազնիւ մետաղների շատութիւնն էր պատճառը, որ կենսական ամբողջ աշխարհայեացքը երկրային ուղղութիւն ստացաւ: Յայտնի է, որ բոլոր առևտրական կենտրոններում, ուր փողային մեծ գումարներ են դիզուում, սովորաբար ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի մէջ ճոխ ապրուստի պահանջ է զարթնում, և ամենքը ձգտում են գեղեցկացնել ու քաղցրացնել իրանց կեանքը: Այդ բանին իբր ամենափայլուն ապացոյց կարող են ծառայել Գերմանիայի Աուգսբուրգ ու Նիւրնբերգ քաղաքները, որոնք հարստացան առուտուրի շնորհիւ: Նիդերլանդիայում նոյնպէս, գեղարւեստի յանկարծահաս ծաղկումը երկրի նիւթական առաջադիմութեան անմիջական հետե-

ւանքն էր: Այդ բոլորից յետոյ արդէն, եւրոպական աշխարհայեցողացի երկրային դառնալու մի երկրորդական պատճառն էլ կարելի է համարել այն, որ եւրոպացիք շփում ունեցան արեւելքի կուլտուրական ազգերի հետ: Ի՞նչ օգուտ են բերում մի խեղճ մարդուն աշխարհի բոլոր հարստութիւնները, եթէ նա պիտի այդ բոլորը ուրիշի սեփականութիւն համարէ, և չը գիտէ, թէ ինչ միջոցով բաժին ստանայ այդ գանձերից: Մէկ բան միայն բոլորովին հասկանալի է, որ այն մարդը, որը ինքը ոչինչ չունի և արդէն ըմբռնել է, թէ փողով ամեն բան ձեռք է բերում, ոչ մի արգելքի առջ կանգ չէ առնելու և ամեն տեսակ հնարներ է մտածելու, որպէս զի ինքն էլ փողի տէր դառնայ:

«Փողը կեանքի ամենաբարձր նպատակն է, նա մի ամենակարող ոյժ է» — ահա թէ ինչ խօսքերով է ժամանակակից մարդը իր գաւառանքը արտայայտում: Զօմբարտը բացատրում է այդ երևոյթը հետեւեալ կերպով. «Այն օրից սկսած, որ մարդը հասկացաւ փողի զօրութիւնը, և գիտակցեց կամ երեակայեց, թէ փողով ամեն բան կարելի է ստեղծել, նա իր բոլոր ուշադրութիւնը փողին նւիրեց, սկսեց դէպի փողը ձգտել ջերմագին կռանդով, անզուսպ տենչով»: Այդ տենչանքի հետեւանքն էր, որ միջին դարերում առաջ եկան փող ձեռք բերելու ինքնուրոյն եղանակները՝ թաղած դանձներ որոնելը և ոսկեփոխութիւնը (ալխիմիան): Տնտեսական զրական ուղղութեան տակ սնւած, ժամանակակից մարդու համար միանգամայն անհասկանալի է, թէ ինչպէս երկար ժամանակի ընթացքում մարդիկ ընկած են եղել արհեստական կերպով ոսկի շինելու անհիմն ցնորքի ետևից: Բայց միջնադարեան եւրոպացու բոլոր փողասիրական գործողութիւնները, ինչպէս և ազնւաշուք իշխանների կողոպտական-աւազակային

«տնտեսութիւնը» և պապերի հնարած՝ «մեղած թողութեան» միջոցով փող ձեռք բերելու մեթոդը — այդ բոլորը միասին առած այնուամենայնիւ կապիտալիստական ոգու հետքն անգամ չեն ցոյց տալիս իրանց մէջ: Զօմբարտի կարծիքով, մարդկային մտածողութեան միանգամայն նոր եղանակի հետեւանքն էր այն միտքը, թէ խաղաղ տնտեսական ճանապարհով նոյնպէս կարելի է փող ձեռք բերել (հարստանալ): Այժմ մենք հազիւ կարող ենք երևակայել, թէ որքան նուրբ մտածողութիւն էր հարկաւոր, որպէս զի մարդիկ առաջին անգամ ըմբռնէին, թէ փողով կարելի է փող աշխատել: Թէ որտեղ և ինչ հանգամանքների մէջ է այդ միտքը ծագել, մենք չենք կարող որոշել. մենք միայն կարող ենք ենթադրել, որ այդ գիտը անողները պիտի ցածր ծագում ունեցող անհասանելի եղած լինեն, որոնք փող ձեռք բերելու ոչ մի ուրիշ հնարաւորութիւն չունէին: Այդ մարդիկ ունեցել են առողջ գատողութիւն, առանց երևակայութեան ուստի և ազատ են մնացել ոսկեգործութեան կամ ոսկեփոխութեան բոժանտիկական իդէաներից. սրա փոխարէն նրանք լաւ հաշիւ ըմբռնող են եղել և կազմակերպող ձիրք են ունեցել, միաժամանակ ծանօթ լինելով մանրավաճառական բոլոր գաղտնարանութիւնների հետ:

Ուրեմն կապիտալիստական ոգին ծնւել է մի ռամկական միջնորտում. այդ ոգու հայրը մանրավաճառութիւնն է, իսկ մայրը — փողասիրութիւնը: Այնուամենայնիւ, կամ թէ գուցէ հէնց այդ պատճառ վ, նա ի համաշխարհային պատգամ ունէր: Բոլոր ուժգին սրճաւերքները, որոնք քարուքանդ արին միջնադարեան-աւատական աշխարհը, նոր աշխարհայեացքը, եծում են գետերը և նոր երկիրներ ընկնող, սպեւտական դատակարգի սնանկութիւնը — այդ բոլոր

հանգամանքները միասին չը կարողացան խորտակել արիստոկրատ հասարակութեան կազմը, իսկ կապիտալիստական ոգին մէն-մէնակ գլուխ բերաւ այդ գործը: Որպէս մի տարափոխիկ հիւանդութիւն, նա վարակեց արագութեամբ ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերը, արիստոկրատ կալաւածատիրոջից և ասպետից սկսած մինչև թափառաշրջիկ ձեռնածոն ու մուրացիանը, խորտակելով դասակարգային հին պատնէշները և նորերը կառուցանելով: Մարդկային պատմութեան մէջ տեղի ունեցած յեղափոխութիւններից ամենամեծը այդ էր: Մի բոլորովին կարճ ժամանակամիջոցում կապիտալիստական կուլտուրան հիմքից փոխեց հասարակական կազմը: Մանաւանդ արդիւնագործական, կապիտալիստի ծաղկած օրերում, սկսած 19-դ դարի կէսից, երբ Ամերիկան դարձաւ կապիտալիստական ձեռնարկութեան մեծածաւալ ներկայացուցիչը, հասարակական կազմի մէջ այնպիսի յանկարծահաս փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, որպիսին չէր պատահել տնտեսական ոչ մի ուրիշ դարեշրջանում: Ամբողջ ժողովուրդը պրօլետարիստ դարձնելը՝ մի խումբ մարդկանց շահի համար, և վերջիններիս կատարելապէս առանձնաշնորհական դիրքը, հարստապետութեան զարգացումը, և նրա ձեռքին ահռելի ոյժ ու միջոցներ կենտրոնացնելը— ահա կապիտալիստի վերջին խօսքը:

IV. ՄԱՐԴԸ՝ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՄԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Կապիտալիստը այնպիսի մի շրջան է առաջ բերել քաղաքակրթական կեանքի մէջ, որի համապատկերը դոյութիւն չէ ունեցել համաշխարհային պատմութեան ընթացքում: Մի նոր սերունդ է առաջ եկել, որի ներ-

կայացուցիչը Նիցշէի յայտնի երկնամարդը չէ, այլ կապիտալիստի ոգով ներշնչած, ետասէր ձգտումներով ղեկավարող երկրամարդը, որի համար ամենաբարձր բանը նիւթական շահն է: Սակայն այդ նիւթապաշտ մարդը այն ոյժերի կարգին է պատկանում, որոնք առաջացնում: Հաշտապահական-շահագրիտական ոգին թափանցել է հասարակական բոլոր հիմնարկութիւնների մէջ. նա տիրապետում է անհատի կեանքին՝ օրօրոցից սկսած մինչև գերեզման. կենսական իւրաքանչիւր երեւոյթ, մարդկանց բոլոր յարաբերութիւնները, նրանց արդիւնաբերութիւնն ու ստեղծագործութիւնը— բոլորն էլ հաշւի ու կշռի առարկայ են դարձել:

Նորագոյն տնտեսական բացիօնալիստի ազդեցութեան տակ կապիտալը բանաւոր արարածի կերպարանք է ստացել, բայց միւս կողմից, բանաւոր արարածին էլ իջեցրել է մինչև հյուս-գործիքի աստիճանը: Բանաւոր մարդը մի կոյր գործիք է դարձել կապիտալիստի տիրապետութեան ներքոյ: Շահասիրութեան զգացմունքը արմատ է բռնել բոլոր դասակարգերի ու խաւերի մէջ. տնտեսական գործունէութիւնը համարեա բացառապէս շահագրիտական նպատակով է ղեկավարւում: Կապիտալիստ—ձեռնարկուի գործունէութիւնը այլ ևս չափ ու սահման չէ ճանաչում: Այդ նրա չարագուշակ ձախտագիրն է, նրա դժբաղդութիւնն է, որ նա երբէք չէ կարողանում բաւականութիւն զգալ: Նա կանգնած է տնտեսական ասպարիզի կենտրոնում, ուր սնընդհատ կռիւ է տեղի ունենում, նա պիտի անընդհատ նոր ապրանքներ հնարէ և նոր շուկաներ որոնէ, որպէսզի կարողանայ ուրիշների մրցութեան դիմանալուստի և կամայ թէ ակամայ պիտի ամեն բան ոտնակոխ անէ, ինչ որ իրան արգելադրի է հանդիսանում,

մինչև որ ինքն էլ կը տապալէ տնտեսական կուրի մէջ: Աւելի լաւ դրութիւն չունեն նրանց առաջնակարգ գործակատարները, որո՞ք մի տեսակ «միջին դասակարգ» են կազմում: Յաճախ սրանց ոտձիկը չէ բաւականանում «դասակարգին պատշաճ» կեանք անցուցանելու համար, ուստի կողմնակի աշխատանք են յանձն անում, որը սպառում է նրանց վերջին ոյժը և առաջ է բերում մեր ժամանակին բնորոշ պատկեր տուող ընդհանուր նեարդայնութիւնը: Իսկ բանւորները: Անկասկած նրանց ապրուստը սկսած կապիտալիստական տնտեսութեան գարգանալու օրերից, հետզհետէ լաւացել է, այնուամենայնիւ նրանք դեռ չեն հասել մի իսկապէս բարօր դրութեան, որովհետեւ պարբերաբար կրկնուող անդործութեան պատճառով, յաճախ կատարելապէս դուրկ են մնում ապրուստի միջոցներից, ուստի և հետզհետէ սաստկանում է նրանց զայրոյթը՝ դէպքի ախրապետող տնտեսական սիստեմը: Բարոյական տեսակէտից, կապիտալիստը արդէն շատ մեծ հարեած է հասցրել աշխատաւոր դասակարգին: Նա հետզհետէ սահմանափակել է բանւորի անկախութիւնը և վերջ ի վերջոյ դարձրել է աշխատաւորին գործիք՝ գործարանական բարդ մեխանիզմի մէջ: Միջնադարեան արհեստաւորը սաստիկ զարգացած ինքնուրոյնութիւն ունէր. նա պարծենում էր իր յատուկ վարպետական հմտութեամբ, իր բանիմացութեամբ—այդ բոլորը այլ ևս չը կայ: Մինչդեռ արհեստաւոր-վարպետի և նրա բանւորների մէջ ոչ մի էական, դասակարգային, տարբերութիւն գոյութիւն չունէր, այլ նրանք պանազանուած էին իրարից միմիայն վարժութեան աստիճանով. այժմեան կապիտալիստ-ձեռնարկուի և նրա վարձկան բանւորների մէջ մի անանցանելի, խորը դասակարգային անդունդ է բացւած: Սրա պատճառը պէտք է դար-

ձեալ որոնել տնտեսական ընդհանուր յարաբերութիւնների մէջ: Եթէ մէկ արհեստաւոր հիմնաւոր կերպով սովորում էր իր ընտրած արհեստը, այնուհետև շատ հեշտութեամբ կարող էր անկախ վարպետ դառնալ: Իսկ այժմեան, միակողմանի վարժեցրած, գործարանական բանւորը մինչև իր կեանքի վերջը պիտի տառապէ միակողմանի զբաղմունքի մէջ, առանց յոյս ունենալու՝ երբեք բարեք վիճակի մէջ տեսնել իր անձնաւորութիւնը կամ իր դասակարգը: Թէև գործերի յաջող ժամանակ սովորաբար բանւորի վարձն էլ աւելանում է, այնուամենայնիւ գիշաւոր օգուտը միշտ էլ կապիտալիստն է ստանում: Որքան էլ բանւորը անկախ լինի իր ոյժերի գործածութեան տեսակէտից, այնուամենայնիւ նա ուրիշ բան չէ, բայց եթէ տնտեսական հանգամանքների ձեռքին մի խաղալիք:

Այդպիսի պայմաններում միթէ կարելի է դարձան լ, որ բանւոր դասակարգը աւելի ու աւելի կազմակերպւում է՝ տիրապետող դասակարգին ընդհանուր ոյժով դէմ դնելու համար, և ձգտում է առաջ բերել իրերի այնպիսի դրութիւն, որը կենսական միատեսակ պայմաններ ներկայացնէ ամենքի համար, և վերացնէ դասակարգային առանձնաշնորհումները և անհատական սեփականութիւնը: Բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներում արդէն տարածւել է սօցիալական սկզբունքը. պարլամենտները, հասարակական ժողովները, արձագանք են տալիս մեր ժամանակի սօցիալական պայքարին: Գերմանիայում, օրէնսդրական ատեանները ի նկատի են առել ժամանակի պահանջները և գործի սկիզբը արդէն դրել են՝ բանւորներին պահպանող ու հովանաւորող օրէնսդրութեամբ: Աւելի բան երբևէ մինչև այժմ, բոլոր հարցերի մէջ, սօցիալական հարցը կարևոր տեղ է բռնում:

Կապիտալիստը մի կողմից ստեղծել է, ըստ երեւոյթի իրար հետ չը հաշուող, դասակարգային զրու-թիւններ և կախածական յարաբերութիւններ, իսկ միւս կողմից առաջ է բերել աւելի բարձր քաղաքակը-թական պայմաններ: Նա զարգացրել է արդիւնագոր-ծութիւնը անսպասելի կերպով, դուրս է հանել մեզ համար երկրի ներսում թագնւած գանձերը, մեծամեծ ճանապարհներ բացելով ու երկաթուղիներ անցկացնե-լով, կրճատել է նաւոր տարածութիւնները, և մեզ համար պատրաստել է իրական բարիքների այնպիսի առատ պաշար, որպիսին մեր նախահայրերի ամենա-սուր ֆանտազիան չէր կարող երեակայել անգամ: Թէև արդիւնագործութեան առաջացրած օգուտները նախ և առաջ ունեւոր դասակարգերին են բաժին ընկնում, այ-նուամենայնիւ աննշան միջոցներ ունեցող անհատն էլ այսօր կարողանում է փոքր ի շատէ մարդավայել կերպարանք տալ իր կեանքին: Հագուստեղէնը և ու-րիշ անհրաժեշտ պարագաները—դեռ չենք հաշոււմ բազմատեսակ արտուղարդի ստարկաները—կապիտա-լիստական արդիւնագործութեան շնորհիւ այնպէս էժա-նացել են, որ նոյն իսկ ցածր խւերին մատչելի են: Գործարանական բանւորի ապրուստը վերջին տասն-ամեակների ընթացքում, շնորհիւ կենսական պիտոյը-ների էժանութեան, աւելի նրբացել ու բարձրացել է, թէև դեռ շատ բան է պակասում:

Տասնութիններորդ դարը տնտեսական մի նոր պատանդան է ստեղծել, իսկ քսաներորդ դարի պատ-գամն է՝ ամենքի համար մատչելի դարձնել կապիտա-լիստական տնտեսութեան պատրաստած բարիքները, և անհետացնել կապիտալիստից առաջացած վնասները, բժշկել նրա հասցրած վէրքերը: Թէ ինչպէս պիտի գլուխ բերւի այս բանը, այդ մասին միայն ենթադրու-

թիւններ կարող ենք անել: Սօցիալ-դեմօկրատիան ձգտում է վերջ տալ կապիտալիստական տնտեսութեան և նրա տեղը դնել սօցիալականը, այսինքն արդիւնա-գործութիւնը հանրական դարձնել: Անհատական ձեռ-նարկութիւնն ու վաճառականութիւնը պիտի անհե-տանան, արդիւնագործութիւնը պիտի ընդհանրական դառնայ, որպէսզի ամենքի պահանջը լրացնէ: Այդպի-սով, զուտ շահագիտական սկզբունքների վրա հիմնւած կապիտալիստական տնտեսութեան պիտի փոխարինէ մի մեծածաւալ ինքնագործական կամ ինքնասպառողա-կան տնտեսութիւն: Բայց թէ ինչ միջոցներով կարելի է իրականացնել յիշեալ ծրագիրը, այդ մասին զանա-զան կարծիքներ են տիրապետում սօցիալ-դեմօկրատա-կան շրջաններում: Գերմանական սօցիալ դեմօկրա-տիան կամենում է նպատակին հասնել զուտ օրինական ճանապարհներով: Նա հաւատացած է, որ ժողովրդի լուսաւորութիւնն ընդհանրացնելով, հետզհետէ իր ձեռ-քը կը զցէ ամբողջ պարլամենտը, և յետոյ ձայների մեծամասնութեամբ, սօցիալիստական օրէնքները կը հրատարակէ: Էրֆուրտի ծրագիրը (կզաււած 1891 թւին էրֆուրտի սօցիալիստական ժողովում) ընդունում է իբր բացարձակ ճշմարտութիւն, որ մեր ժամանակա-կից արդիւնագործութեան զարգացումը արգէն չափա-զանցութեան է հասել, ուստի մի ուժեղ արհաւիրք պիտի տեղի ունենայ ժողիկ ապագայում: Սակայն այդ յոյսը մինչև օրս չիրականացաւ: Կապիտալիստական հասարակութիւնը չի էլ մտածում այն մասին, թէ ինքը իր հարստութեան ծանրութեան տակ կտապալէ: Իսկ պարբերաբար կրկնող տնտեսական ճգնաժամերը չը վնասեցին կապիտալիստին: Ճգնաժամերից առաջացած վնասը դարձեալ վերջիվերջոյ աշխատաւոր դասակարգի վրա է ընկնում, մինչդեռ կապիտալիստները իրանց մէջ

աւելի ու աւելի սերտ կապակցութիւններ են կազմում
և այդպիսով կարողանում են պահպանել իրանց դիրքը:

Բայց ոմանց կարծիքով, կապիտալիստի յանկար-
ծահաս խորտակման աղէտը տեղի չի ունենալ, այլ կա-
պիտալիստը հետզհետէ կերպարանափոխելով վերջա-
պէս կը դառնայ սօցիալիզմը, թէև այդ բանը չեն գի-
տակցում կապիտալիստի պաշտպանները: Պետութեան
տնտեսական ձեռնարկութիւնները, փօստը, երկաթու-
ղիները, պետական հանքերը և արհեստանոցները—
սկզբունքով արդէն սօցիալիստական հիմնարկութիւն-
ներ են, թէև առայժմ ծառայում են պետութեան կապի-
տալիստական շահերին: Նոյնպէս արդիւնազօրձական
ու սպառողական ընկերակցութիւնները պարունակում
են իրանց մէջ սօցիալիստական հասարակութեան սաղ-
մները: Մի խօսքով փաստեր գտնելը դժւար չէ: Բայց
իւրաքանչիւր տեսութիւն (տէօրիա) մտայլ կողմեր ու-
նի: Մենք կարող ենք միայն դարգացման ընդհանուր
ընթացքը որոշել, բայց չենք կարող մուրհակ տալ ա-
պագայի համար, չլինի թէ ծանր սխալանքների մէջ
ընկնենք: Մենք գիտենք, որ սօցիալիզմը պարունակում
է իր մէջ զարգանալու ընդունակ սաղմեր, բայց չը գի-
տենք, թէ այդ սաղմերը երբ պիտի աճեն և ինչ կեր-
պարանք պիտի ստանան: Միւս կողմից մենք գիտենք,
որ ոչ մի անփոփոխ «արժէք» գոյութիւն չունի, որ
մարդկային բոլոր հիմնարկութիւնները փոփոխութեան
ենթակայ են: Այդպէս էլ կապիտալիստը, նա ինքն
ըստ ինքեան վերցրած՝ մարդկային հոգու փասահեղ
ստեղծագործութիւններից մէկն է, բայց այն ազդեցու-
թիւնը, որ նա արել է մարդկային աշխարհայեացքի
վրա, շատ հեռու է փառահեղ լինելուց: Եւ հէնց այդ
բանը ցոյց է տալիս, որ մարդկութիւնը պիտի ազատէ
նրանից, որպէսզի նրա ստեղծած ամուր պատւանդանի
վրա մի աւելի կատարելագործւած հասարակական շէնք
կառուցանէ:

«ՕՏԱՐԱԶԳԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ»

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ե Ա Մ Բ

Թիֆլիսում 6 ո., Թիֆլիսից դուրս ճանապարհա-
ծախսով 7 ո.

Կարելի է վճարել ՄԱՍ-ՄԱՍ—կանխավճար Թիֆ-
լիսում—1 ո., Թիֆլիսից դուրս 2 ո., մնացածը
ամեն հատոր ստանալիս Մէկ-Մէկ ոււրի, վեր-
ջին 6-րդ հատորը—ծրի:

Լոյս տեսնելուց յետոյ վեցհատորեակը
կալմենայ 9 ո.:

Բաժանորդ գրել կարելի է Թիֆլիսում «Կենտ-
րոնական» և «Գուտտենբերգ» զրախանութիւններում
և «Հերմէս» տպարանում, Բագու «Сотрудникъ»
զրախանութում:

Ուրիշ քաղաքներից դիմել

«Ազգային գրադարան

NL0196606

Ժ ո ղ ո վ ը ղ ա կ ա ն գ ը ր ը յ կ ն ե Ր

1. Դեմիրչեան. Գ. Ուխտաւորներ, Աշուղի հէքիաթը. պատմածքներ 7 կ.
2. Վերեաւել Վ. Մի անմեղ մարդու սոսկալի մահը, թարգմ. Պ. Պոստեան 6 կ.
3. Շխեանց Ս. Մի մահ և Անառակը. պատմածքներ 7 կ.
4. Էրկման-Շասեանից ժամագործի յիշողութիւնները, թարգմ. Շուշ. Սաժակնեան 8 կ.
5. Պրօֆ. Վ. Զօլքարս. Ինչո՞ւ այժմ ամեն մարդ հետաքրքրուում է քաղաքատնտեսական և ընկերավարչական խնդիրներով թարգ. Ս. Թառայեան 10 կ.
7. Պրօֆ. Թ. Ախեյիս. Իրաւունքի ծագումը և պատմութիւնը, թարգ. Ս. Թառայեան 10 կ.

ՀԷՒԻԱԹՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀ

պատկերազարդ սերիա

1. Ղազ. Աղայեանի. Գիււնաղ-տառի հէքիաթը, Այծատուր, Զանգի-Զրանգի, Մանուկ-Սան 15 կ.
2. Ղազ. Աղայեանի. Եղեգնուհի, Անտառի մանուկը, Ասլան-Բալա. 15 կ.

Կազմած երկուսը միասին 45 կ.

Հ Ա Յ Բ Ա Ն Ա Ս Տ Ե Ղ Ծ Ն Կ Ը Ր

1. Յովնան. Թումանեանի Մասունցի Դաւիթը 15 կ.
2. » » Անուշ 15 »
3. » » Լեզնիկներ 15 »
4. Շանթի Երգեր. 15 »
5. » » Լեւոն աղջիկը 15 »

Օր. Հեղինե Մելիք-Հայկազեանի՝ Մի պտոյտ ձապոնում. իմ յուշերից և տպաւորութիւններից, 25 պատկերով 40 կ.

ԳԻՆՆ Է՞ 12 ԿՈՊ.

ԴԻՄԵԼ ԳՐԱՎԱՃԱՌՆԵՐԻՆ

Հրատարակութիւնների պահեստ՝ Թիֆլիս, Товарищество «Ст. Лисицианъ и Ко». (Бебутовская ул. 25) և Типография «Гермесъ» (Малатовская ул. 15).